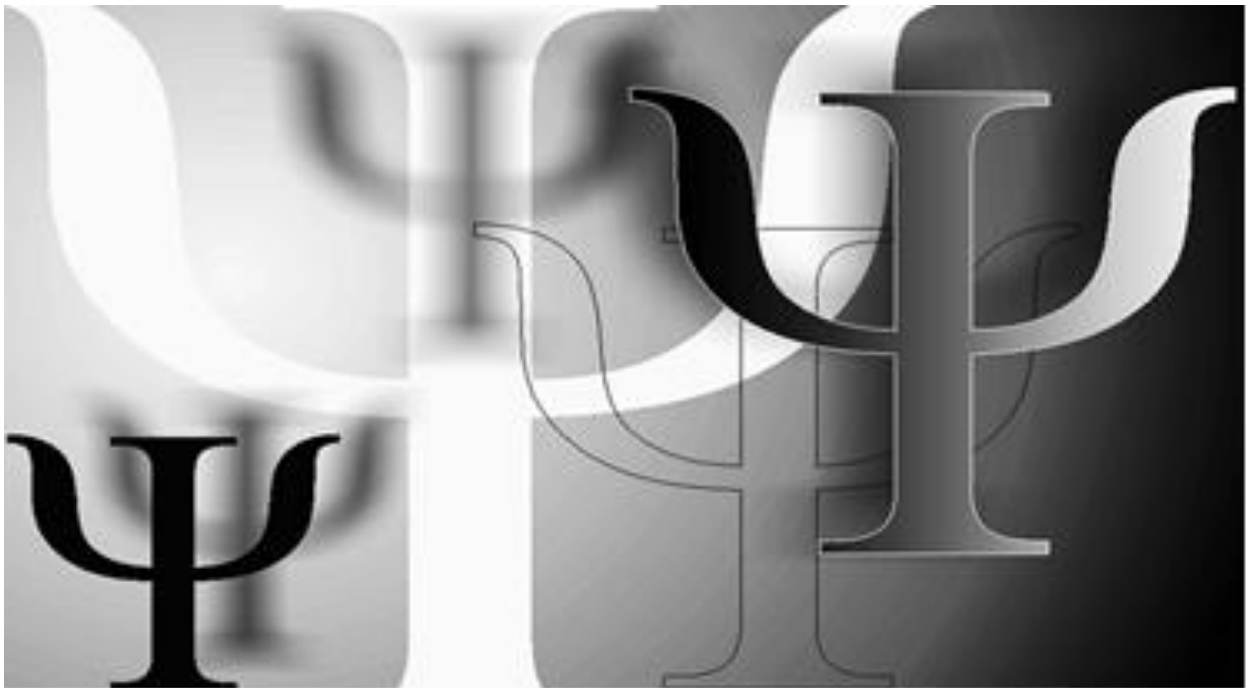

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»
Кафедра українознавства та гуманітарної підготовки

О.М. Шевченко, В.Г. Юфименко

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ. ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

ПОЛТАВА

УДК 159,9+37.013

Затверджено на засіданні ЦМК вищого державного навчального закладу України «Українська медична стоматологічна академія», протокол № 7 від 23.04.2015.

Автори:

Шевченко О.М. – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри українознавства та гуманітарної підготовки;

Юфименко В.Г. – старший викладач кафедри українознавства та гуманітарної підготовки.

Рецензенти:

Онiпко В.В. – доктор педагогічних наук, професор, зав. кафедри ботаніки, екології та методики викладання біології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. Полтава.

Беляєва О.М. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов з латинською мовою та медичною термінологією ВДНЗ України «Українська медична стоматологічна академія», м. Полтава.

Методичні рекомендації для викладачів з курсу «Основи психології. Основи педагогіки» покликані допомогти викладачам під час аудиторної роботи зі студентами для засвоєння відповідних навчальних тем та опанування й удосконалення практичних навичок.

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

«Затверджено»

на засіданні кафедри українознавства та
гуманітарної підготовки

Зав.кафедри   доц. Лещенко Т. О.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки.
Модуль № 1	Основи психології.
Змістовий модуль № 1	Основи психології
Тема заняття 1	Предмет психологічної науки. Характеристика методів психологічних досліджень.
Курс	I
Факультет	Стоматологічний. Медичний.

1. Конкретні цілі: з'ясувати сутність психологічної науки, її предмет, завдання; виникнення і розвиток; зв'язок психології з іншими науками; методи психології та специфіка їх застосування.

2. Базовий рівень підготовки:

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Біологія	Класифікувати методи психології та знати специфіку їх застосування.

3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: знання цієї теми допоможе студентам зрозуміти важливість психологічної підготовки в практичній діяльності майбутнього лікаря.

Навчальні цілі заняття:

- ❖ Заставити визначення психології як науки, основні етапи її розвитку.
- ❖ Аналізувати галузі психології та її зв'язки з іншими науками.
- ❖ Класифікувати методи науково-педагогічних досліджень.
- ❖ Вирізняти функції психіки та форми її прояву.
- ❖ Пояснювати виникнення, історичний розвиток та структуру свідомості.

Цілі розвитку особистості майбутнього фахівця: усвідомлення студентами значущості психолого-педагогічного впливу лікаря на пацієнтів.

ПРЕДМЕТ, МЕТА, ЗАВДАННЯ КУРСУ. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ

Психологія – одна з наук про людину. Об'єктом її вивчення є найскладніша сфера життєдіяльності людини – психіка. **Предметом психології** є закономірності розвитку і проявів психічних явищ та їх механізми.

Завдання психології:

- розкрити закономірностей і законів виникнення, розвитку й перебігу психічної діяльності людини, становлення її психічних властивостей;
- з'ясувати життєве значення психіки й підвищити психологічну культуру індивідів та суспільства;

– здобуті знання спрямувати на підвищення якості життя, рівня навчальної та професійної підготовки, поліпшення психічного здоров'я людей і гармонізацію їх взаємин.

Термін «**психологія**» походить від грецьк. – душа і слово, вчення, що означає «**наука про душу**». Психічне життя людини складне й має багато форм виявлення. **Психічні явища** – це своєрідні суб'єктивні переживання, суб'єктивні образи відображуваних у свідомості явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті та різноманітності. Психічне життя людини охоплює її пізнавальну діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву; емоційно-вольову – різноманітні почуття, переживання, а також прояви волі – вольові якості. Важливим аспектом психічного життя є спонуки до активності – потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо. Особливу групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер і її психічні стани – піднесеність, пригніченість, схвильованість, байдужість й ін.

Знання психіки, природи психічних явищ та їх закономірностей має винятково важливе значення в житті й діяльності людини для керування психічним розвитком і діяльністю особистості.

Отже, **психологія** – наука, яка вивчає факти, закономірності, механізми психіки як відображеного в мозку людини образу дійсності, за допомогою якого відбувається управління діяльністю людини.

Датою народження психології як науки в сучасному розумінні вважають 1879 рік, коли в Лейпцигу (Німеччина) професор В. Вундт відкрив першу експериментальну психологічну лабораторію. Проте у розвитку психології доцільно все ж виділити наступні етапи (за Л. Д. Столяренком):

1-ший етап – психологія як «наука про душу» (цьому визначенню понад 2 тис. років. Наявністю душі тоді намагалися пояснити всі незбагненні явища в житті людини);

2-ий етап – психологія як «наука про свідомість». (Виникає у XVII ст. у зв'язку з розвитком природничих наук. Свідомістю називали здатність думати, відчувати, бажати. Основним методом вивчення вважалося спостереження людини за собою й опис фактів);

3-ій етап – психологія як наука про поведінку. Виникає у XX ст.

Сучасні вчені вважають, що психологія – наука, що вивчає об'єктивні закономірності, прояви та механізми психіки.

За кордоном у психологічній науці виникає низка напрямів.

А. Функціоналістський підхід. Американський психолог У. Джеймс запропонував вивчати функції свідомості та її роль у виживанні людини, висунув гіпотезу, що роль свідомості полягає в тому, щоб дати людині можливість пристосуватися до різних ситуацій. Запропонував поняття «потік свідомості», розуміючи під ним процес руху свідомості, безперервну зміну її змісту і станів.

Б. Біхевіористський підхід. У 1913 р. започаткований американським психологом Уотсоном. Згідно з його думкою, психологія – наука про поведінку, а все, що стосується свідомості, слід відкинути. Його послідовники: Скіннер (ідея про те, що будь-яка поведінка визначається своїми наслідками); А. Бандура

(людські дії формуються під впливом соціального середовища, від якого людина повністю залежна).

Важливі заслуги біхевіоризму: впровадження об'єктивних методів реєстрації та аналізу спостережень поведінки; відкриття закономірностей навчання, утворення навичок, реакцій поведінки.

Головний недолік – недовраховання складності психічної діяльності людини, зближення психіки тварини й людини, ігнорування процесів свідомості, творчості, самовизначення особистості.

В. Гештальтпсихологія (від нім. «форма»). Німецькі вчені Т. Вертгаймер, В. Келер, К. Левін висунули програму вивчення психіки з точки зору цілісних структур (гештальтів). Було здійснено розроблення поняття психологічного образу, утвердження цілісного підходу до психічних явищ.

Г. Фрейдизм (психоаналіз) – чи не найвідоміший у світі напрям. З. Фрейд увів до психології важливі проблеми: несвідома мотивація, захисні механізми психіки, роль сексуальності в ній, вплив психічних травм дитинства на поведінку людини в зрілому віці тощо. Однак уже його найближчі учні дійшли висновку., що не сексуальні прагнення переважно, а відчуття неповноцінності й необхідність компенсувати цей дефект (А. Адлер) чи колективне несвідоме (архетипи), що ввібрало в себе загальнолюдський досвід (К. Юнг), визначають психічний розвиток особистості.

Д. Пов'язати природу несвідомого ядра психіки людини з соціальними умовами її життя намагалися К. Хорні, Г. Саллівен та Е. Фромм. – неофрейдисти. Людиною вважають не тільки біологічно зумовлені несвідомі спонукання, але й набуті прагнення до безпеки і самореалізації (Хорні), образи себе та інших, що склалися в ранньому дитинстві (Саллівен), впливи соціоекономічної структури суспільства (Фромм).

Е. Представники когнітивної психології. У. Найссер, А. Павійо та інші відводять у поведінці суб'єкта головну роль знанням (від лат. *cognitio* – знання). Для них центральним стало питання про організацію знання в пам'яті суб'єкта, про співвідношення вербальних та образних компонентів у процесах запам'ятовування і мислення.

Є. Найвизначніші представники гуманістичної психології А. Маслоу, Г. Олпорт, Г. А. Мюррей, Г. Мерфі, К. Роджерс предметом психологічних досліджень вважають здорову творчу людську особистість. Метою такої особистості є самоздійснення, самоактуалізація, зростання конструктивного начала власного «Я». Людина відкрита світові, наділена тенденціями до постійного зростання та самореалізації.

Ж. Інтерактивна психологія (Е. Берн) розглядає людину як істоту, головною характеристикою якої є спілкування, взаємодія між людьми. Мета психології – вивчати закони взаємодії, спілкування, стосунків, конфліктів.

У вітчизняній психології також варто назвати чимало видатних імен:

Л. С. Виготський (1896–1934) увів поняття про вищі психічні функції (мислення в поняттях, розумне мовлення, логічна пам'ять, довільна увага) як специфічно людську, соціально обумовлену форму психіки. Вони розвиваються в процесі навчання. Заклав також основи культурно-історичної концепції психічного розвитку людини.

О. М. Леонт'єв (1903–1979) провів цикл експериментальних досліджень, що розкривають механізм формування вищих психічних функцій як процесу інтеріоризації вищих форм знаряддево-знакових дій до суб'єктивних структур психіки людини.

О. Р. Лурія (1902–1977) особливу увагу приділяв проблемам мозкової локалізації вищих психічних функцій та їх порушень. Він став одним із творців нової галузі психологічної науки – нейрофізіології.

П. Я. Гальперін (1902–1988) розглядав психічні процеси (від сприйняття до мислення включно) як орієнтувальну діяльність суб'єкта в проблемних ситуаціях. Сама психіка в історичному плані виникає тільки в ситуації рухливого життя для орієнтування на основі образу і здійснюється за допомогою дій у плані цього образу. П. Я. Гальперін – автор концепції поетапного формування розумових дій (образів, понять). Практична реалізація цієї концепції допомагає істотно підвищити ефективність навчання.

Галузі психологічної науки. За напрямками досліджень є загальна, вікова, педагогічна, соціальна, порівняльна, інженерна, військова.

За глобальністю проблем виділяється:

- а) фундаментальна психологія;
- б) прикладна психологія;
- в) практична психологія.

Додамо сюди також ненаукове психологічне знання, роль якого в суспільстві досить істотна це –

- г) популярна психологія;
- д) парапсихологія;
- е) навколопсихологічне знання (побутове).

Методи наукового дослідження – це ті прийоми та засоби, за допомогою яких вчені отримують достовірні відомості, що використовуються далі для побудови наукових теорій та вироблення практичних рекомендацій.

Усі психологічні методи поділяють на декілька груп.

Серед організаційних використовують лонгітюдний і порівняльний методи. *Лонгітюдний* (від лат. тривалість) *метод* характеризується тим, що протягом тривалого часу послідовно вивчаються ті ж самі піддослідні.

За *порівняльного методу* паралельно й одночасно вивчаються різні об'єкти дослідження, хоча при цьому визначаються єдиний предмет і загальне завдання дослідження. Це можуть бути дослідження особливостей психіки школярів різного віку, психіки здорових та психічно хворих досліджуваних.

До *емпіричних методів* належить метод вивчення діяльності – цінна інформація про внутрішній світ людини, про її ставлення до оточуючих, особливості сприймання, психічних якостей і властивостей особистості, рівень її розвитку.

Позитивне:

Зафіксовані матеріально результати діяльності – це дозволяє неодноразово повертатися до них, порівнювати результати. До продуктів діяльності відносять малюнки, письмові твори, технічні дрібні вироби. Порівнюючи роботи, які дитина виконала в різний час, на різних етапах навчання, можна виявити рівень її розвитку, досконалість умінь, навичок, акуратність, майстерність, кмітливість,

наполегливість. Продуктивну діяльність дитини можна аналізувати також у процесі її створення. Спостерігаючи цей процес, можна виявити не тільки його якість, а й динаміку, темп роботи, вправність у дії, ставлення до завдання.

Недолік – не всі психічні якості можна розкрити в продуктах діяльності. Тому метод уживається як допоміжний. Основними емпіричними методами вважаються спостереження, опитування, тест, експеримент.

Спостереження – цілеспрямоване вивчення особистості на основі сприйняття її дій в різних природних умовах (праця, гра, навчальна діяльність).

Позитивне – вивчають те, що не виявляється технічними приладами, не можна описати за допомогою математичних формул; природність умов.

Негативне – дослідник пасивний (не має права втручатися, чекає, коли буде те чи інше явище);

- важко виділити причининово-наслідкові зв'язки;
- суб'єктивізм;
- дані вимагають перевірки на достовірність та надійність.

Види спостереження:

Зовнішнє – спосіб збору даних про психологію людини шляхом прямого спостереження за нею зі сторони.

Внутрішнє (самоспостереження) – дослідник спостерігає за собою, або інші люди на його прохання ведуть самоспостереження за його завданням.

Вільне – не має попередньо встановлених рамок, програм, процедури його проведення. Може змінюватися предмет чи об'єкт спостереження, його характер в ході спостереження за бажанням дослідника.

Стандартизоване – чітко визначений план, попередньо продумана програма, строго дотримання її, незалежно від того, що відбувається в процесі спостереження з об'єктом і самим дослідником.

Уключене – (досить часто використовується в педагогічній, віковій, соціальній психології) дослідник – безпосередній учасник процесу, за яким йде спостереження (наприклад, взаємини в колективі).

Стороннє – не передбачає особистої участі експериментатора в процесі, який він вивчає.

Експеримент – збір фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв психічних явищ, продумано створена штучна ситуація, в котрій досліджувана властивість, виявляється та оцінюється краще всього.

Однак провести справжній експеримент на практиці дуже важко.

Позитивне:

- активне втручання дослідника в діяльність досліджуваного;
- створення умови;
- зміна напряму дослідження (змінюються одні умови, інші не змінюються);
- можливість повторного дослідження (відкидається випадковість).

Види експерименту:

Лабораторний –

- лабораторні умови, дії визначаються інструкцією;
- спеціальні прилади, апаратура;
- поведінка не дуже природна (страх, намагання показати себе з кращої сторони);

– більш точні.

Природний – уперше запропонував у 1910 р. А. Ф. Лазурський:

– природні умови (гра, урок);

– немає приладів;

– дані більше відповідають типовій життєвій поведінці досліджуваних;

– не завжди точні (тому що експериментатор не може строго контролювати впливи різних факторів).

Психологічні тести – спеціалізовані методи психодіагностики, за допомогою яких можна отримати точну кількісну та якісну характеристику явища, що вивчається. Або система випробувань й оцінювання окремих психічних рис і властивостей людини.

Вимоги:

– чітка процедура збору та обробки первинних даних;

– стандартизованість зовнішніх умов;

– обов'язковий для всіх комплекс випробувальних завдань (однакові можливості);

– наявність більш-менш фіксованої системи оцінювання результатів;

– зміст тексту та інструкція мають бути максимально чіткими та зрозумілими.

Позитивне:

– велика кількість досліджуваних;

– фіксована система оцінок;

– легко обробляти.

Негативне:

– досліджуваний може свідомо вплинути на результати (коли знає для чого);

– не можна застосовувати, коли досліджуваний неповністю впевнений в існуванні тих чи інших якостей або свідомо чи підсвідомо не бажає визнавати наявність певних якостей у себе.

Види:

1) тести досягнень, спрямовані на визначення рівня оволодіння людиною конкретними знаннями, вміннями, навичками;

2) тести інтелекту – виявлення інтелектуального потенціалу людини;

3) тести креативності – на вивчення та оцінювання творчих здібностей;

4) тести особистості – спрямовані на вимірювання різних сторін особистості.

Види тестів:

– тести – запитання;

– тести – завдання.

Опитування – метод при використанні якого людина відповідає на низку запитань.

Усне опитування (бесіда) – збір даних у процесі особистого спілкування за спеціально складеними програмами. Застосовують, коли потрібно простежити за поведінкою та реакцією людини, що відповідає на запитання.

Позитивне:

– безпосередній контакт;

– можна змінювати питання.

Негативне:

– великі затрати часу.

Письмове опитування – різновид: анкета – система питань, адресованих великій кількості людей.

Анкети:

1) відкриті – дослідник сам формулює відповіді. Вимоги – питання чіткі, зрозумілі, не повинні містити в собі відповідь.

Позитивне:

– нестандартні відповіді;

– більш повні дані;

– велика кількість людей.

Негативне:

– важка обробка;

– неможливо співвіднести відповідь з реальністю і поведінкою;

– не можна врахувати реакцію досліджуваного на зміст питань, і тому не можна їх змінювати.

2) закриті – вибрати відповідь.

Позитивне:

– економність у часі.

4. План та організаційна структура семінарського заняття

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1.	Підготовчий етап. Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками з дисципліни.	4 %		
2.	Основний етап. Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом.	80-90 %	Самостійна тестова робота	
3.	Підсумковий етап. Підбиття підсумків. Домашнє завдання.	5–10 %		

Завдання для перевірки знань

№ з/п	Питання	Відповідь
1.	Предмет психології	
2.	Напрямок психології, предметом вивчення та дослідження якого є поведінка	
3.	Напрямок психології, предметом вивчення якого є особистість як унікальна цілісна система, здатна до самоактуалізації	
4.	Напрямок психології, предметом вивчення та дослідження якого є вроджені сексуальні та агресивні потяги	
5.	Засновник психоаналізу	
6.	Один із авторів гуманістичної психології	
7.	Основоположник біхевіоризму	
8.	Галузь теоретичної психології, що вивчає психічні явища у процесі взаємодії людей в соціальних групах	
9.	Галузь науково-прикладної психології, що досліджує психологічні закономірності трудової діяльності людини	
10.	Метод збору психологічної інформації, при якому дослідник фіксує зовнішні прояви певних психологічних властивостей, поведінку людей, не втручаючись у ситуацію	
11.	Метод психології, за допомогою якого вивчаються психічні явища в точно визначених умовах, відслідковується процес їх протікання, робляться досить точні виміри, які при необхідності можна легко	

12. Предмет педагогіки у сучасному розумінні
13. Галузь педагогіки, що вивчає особливості навчання і виховання учнів з фізичними чи психічними порушеннями
14. Галузь педагогіки, яка вивчає і формулює принципи, форми і методи навчання й виховання, які підходять для всіх вікових груп і навчально-виховних закладів

Тема наступного заняття: Психологія особистості та діяльності. Спілкування як специфічний різновид діяльності. Консультування в контексті невиліковного захворювання, близької смерті. Поняття консультування, навички консультування, етичні принципи. Особливості консультування осіб, що постраждали внаслідок бойових дій

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / С. Д. Максименко. – К. : Центр навч. літ., 2008. – С.51–66.
2. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / С. Д. Максименко. – 3-є вид., перероб. та допов. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 272 с.
3. М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа, 2001.– С.202–206.
4. Немов Р. С. Психологія / Р. С. Немов. – М. : Просвещение, 2001. – С.335–373.
5. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1977.
6. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. школа, 1968.
7. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 2000. – С.100–122.
8. Психологія: Навч. пос. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Злишков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – Київ: Фірма ІНКОС, 2009. – С.211–231.
9. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посіб. / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с.
10. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко. – Р.-н.-Д.: Феникс, 1997. – С.166–171; 261–262.

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

«Затверджено»

на засіданні кафедри українознавства та
гуманітарної підготовки

Зав.кафедри доц. Лещенко Т. О.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки.
Модуль № 1	Основи психології.
Змістовий модуль № 1	Основи психології
Тема заняття 2	Психологія особистості та діяльності. Спілкування як специфічний різновид діяльності. Консультування в контексті невиліковного захворювання, близької смерті. Поняття консультування, навички консультування, етичні принципи. Особливості консультування осіб, що постраждали внаслідок бойових дій
Курс	I
	Стоматологічний. Медичний.

1. Конкретні цілі: сформувати уявлення про особистість як одне з базових у психології. З'ясувати психологічну структуру особистості; роль біологічного і соціального в особистості. Розглянути спрямованість особистості її складові. Розширити уявлення про спілкування, його психологічну сутність, роль у житті людини. Розглянути поняття консультування, навички консультування, етичні принципи.

2. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми:

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Фізіологія	Здійснювати аналіз закономірностей особистісного росту протягом життя. Проводити вивчення індивідуально-типологічних властивостей людини

3. Організація змісту навчального матеріалу.

Актуальність теми: знання закономірностей розвитку особистості дозволяють майбутньому лікареві розуміти людину як біосоціальну істоту та осмислити значення суб'єктивного компонента у процесі майбутньої професійної діяльності. Знання навичок консультування, етичних принципів допоможе майбутнім лікарям брати участь у консультуванні людей в контексті невиліковних захворювань.

Навчальні цілі заняття:

- ❖ Аналізувати психологічну структуру особистості.
- ❖ Розкрити роль і місце діяльності та спілкування у формуванні особистості.
- ❖ Здійснювати аналіз закономірностей особистісного росту протягом життя, оволодіти навичками вивчення індивідуально-типологічних властивостей людини.

- ❖ Розглянути поняття консультування, навички консультування, етичні принципи.

Цілі розвитку особистості:

довести майбутнім лікарям, що успішність професійної діяльності залежить від розуміння основних закономірностей формування особистісних якостей та ролі діяльності та спілкування у роботі з пацієнтами.

ОСОБИСТІТЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Особистість – це поняття, вироблене для відображення біо-соціальної природи людини, розгляду її як індивіда, як суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності

Історія розвитку поглядів на особистість:

У ранньохристиянський період великі каппадокійці (насамперед Григорій Ниський і Григорій Богослов) ототожили поняття «іпостась» і «обличчя» (до них поняття «особа» в богослов'ї та філософії було описовим, ним могли називати маску актора або юридичну роль, яку виконував чоловік). Наслідком цього ототожнення стало виникнення нового поняття «особистість», невідомого раніше в античному світі. У середньовічній філософії особистість розумілася як сутність Бога У новоевропейській філософії особистість розумілася як громадянин У філософії романтизму особистість розумілася як герой. Атрибути особистості

- Воля
- Свобода
- Розум
- Почуття

У сучасній психології нараховують десятки теорій особистості. Допарадигмальний характер психології не дає достатніх підстав визначити, яка з них є правдивою.

Отже, особистістю можна назвати людину, яка досягла такого рівня соціального розвитку і самосвідомості, який дозволяє їй знаходити і обирати серед цінностей культури особистісні смисли, самостійно виконувати відповідну перетворювальну діяльність, свідомо і відповідально здійснювати саморегуляцію діяльності й поведінки. Особистість характеризують такі ознаки:

- розум (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- відповідальність (рівень розвитку почуття відповідальності, уміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- свобода (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- особиста гідність (визначається рівнем вихованості, самооцінки);

- індивідуальність (несхожість на інших). Особистість визначають:
- неповторні фізичні якості,
- психічні процеси,
- темперамент,
- характер,
- здібності,
- мотивація
- потреби,
- інтереси.

Формування особистості – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина. Виявляється і формується вона в процесі свідомої діяльності й спілкування. Поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуального, неповторного.

Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя.

Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання.

Особистість – результат процесу виховання і самовиховання. Особистістю не народжуються, а стають.

Особистість – це індивід, який усвідомлює свою індивідуальність. **Поняття і структура діяльності**

У людини активність протікає в трьох формах: а) у формі діяльності; б) у формі поведінки, не рівній поведінці тварин і в) у формі споглядання (Є. Л. Рубінштейн). Активність людини з самих ранніх років регулюється вимогами суспільства. Ця форма активності, цей тип поведінки називається діяльністю.

Діяльність - це специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання і творче перетворення навколишнього світу, включаючи самого себе і умови свого існування.

Відмінність діяльності людини від активності тварини.

1. Діяльність людини носить продуктивний, а не тільки споживчий характер.

У людини використання предмета як знаряддя для досягнення бажаного результату у фазі його створення може бути видалена в часі від використання цього знаряддя, на відміну від тварин.

2. Діяльність людини пов'язана з предметами матеріальної і духовної культури.

3. Діяльність людини перетворить його самого, його здібності, потреби, умови життя.

4. Людська діяльність є продукт історії, а активність тварин - результат їх біологічної еволюції.

5. Предметна діяльність людей формується і розвивається в навчанні і вихованні. Активність тварини обумовлена генотипически.

Психологічні риси діяльності

1. Зміст діяльності не визначається цілком потребою, яка її породила.

Потреба - це поштовх, а форми і зміст діяльності визначаються

громадськими умовами. Зміст діяльності людини визначається не потребою, а метою.

2. Психіка повинна відбивати власні об'єктивні властивості речей і визначати ними способи досягнення поставленої мети.

3. Діяльність повинна стимулювати і підтримувати активність, яка відразу ж не задовольняє потребу. Отже, діяльність неможлива без пізнавальних і вольових процесів.

Щоб говорити про діяльність людини, необхідно виявити у людини наявність усвідомлюваної мети. Сознання мети - її необхідна ознака. Коли ця ознака відсутня, має місце імпульсивна поведінка, яка управляється безпосередньо потребами і емоціями. Часто носить егоїстичний характер (при афекті, гніві, пристрасті). Імпульсивність поведінки не означає його несвідомості. Тут зізнається тільки особистий мотив, а не його громадський зміст, втілений в цілі. Несвідома поведінка - це імпульсивні реакції, засновані на рефlekсах, інстинктах, частіше інстинкті самозбереження.

Від поняття "діяльність" необхідно відрізнити поняття "вчинок". Ця дія, виконуючи яку людина усвідомлює його значення для інших людей, тобто його соціальний сенс.

Вчинок людини включає три компоненти: 1) само дія, 2) думки, 3) почуття, що випробовуються при виконанні певної дії.

Основні характеристики діяльності : мотив, мета, предмет, структура і засоби.

Метою діяльності виступає її продукт. Це може бути матеріальний предмет, можуть бути знання, уміння, навички, думка, ідея, теорія, витвір мистецтва.

Іноді мотив і мета діяльності можуть співпадати один з одним. Одна і та ж мета може породжуватися різними мотивами, а одні і ті ж мотиви можуть формувати у різних людей різні цілі діяльності.

Предметом діяльності називається те, з чгш вона безпосередньо має справу. Для трудової діяльності - це матеріальний продукт, для пізнавальної – інформація, для учбової - знання і так далі

Основними складовими структури діяльності є дії і операції. Діями називають частину діяльності, цілком самостійну, усвідомлену людиною мету, що має. Операцією називають спосіб здійснення дії, характер якої залежить від умов виконання дії. наявних умінь і навичок, наявності засобів здійснення дії. Приклад: запис інформації – дія одна, а операція у кожної людини своя.

Операції, що віддаються перевага людиною, характеризують його індивідуальний стиль діяльності.

Структуру діяльності можна представити у вигляді сходів, спускаючись по східцях якої людина цю діяльність і здійснює: мета - приватні завдання – дії - рухи - елементи.

1 остання характеристика діяльності - засоби. Це ті інструменти, якими людина користується, виконуючи ті або інші дії і операції. Розвиток засобів діяльності веде до підвищення її продуктивності.

В ході розвитку діяльності може змінюватися мотивація. Так само може дія виділитися з діяльності і перетворитися на самостійну діяльність..

Компоненти діяльності : внутрішні і зовнішні. Внутрішні – анатомо-фізіологічні і психологічні процеси і стани. Зовнішні – рухи. їх співвідношення не

постійне. У міру розвитку і перетворення діяльності здійснюється систематичний перехід зовнішніх компонентів у внутрішніх. Він супроводжується їх інтериоризацією і автоматизацією. При виникненні утруднень в діяльності, коли порушуються які-небудь компоненти, відбувається зворотний перехід – зкстериоризація: автоматизовані компоненти діяльності розгортаються, проявляються зовні.

Консультування, навички консультування

На сьогодні "консультування" не має єдиного визначення. По-перше, це пов'язано здебільшого з широким використанням термінів "консультація" і "консультування" у різних галузях і сферах людської діяльності. **Консультація** (від лат. *consultatio* — порада) може означати і вид навчального заняття — додаткова допомога викладача учням у засвоєнні предмету; і нарада фахівців з будь-якого питання; і назви установ, що надають допомогу населенню порадами фахівців (юридична консультація, дитяча (лікувальна) консультація, профконсультація) [13]; і, нарешті, консультація — порада, що надається фахівцем (наприклад, бесіда з клієнтом з питань маркетингу або Public Relations).

По-друге, це пов'язано з тим, що консультуванням як наданням поради чи допомоги може займатися практично кожна досвідчена людина (батьки, подружжя, колеги по роботі, вчителі, сусіди, друзі тощо). Ми можемо виділити різні категорії людей, які займаються консультуванням, але не обов'язково є професійними консультантами.

Екзистенційний напрям у психологічному консультуванні

Екзистенційна психологічна допомога — це консультативна модель, в якій основні внутрішні конфлікти зосереджуються навкруги усвідомлення екзистенційних розладів, що ведуть до виникнення почуття тривоги. Ірвін Ялом (1931) і Ролло Мей (1909-1994) — основоположники динамічної теорії екзистенційного консультування.

На думку Ролло Мея, складовими особистості є свобода, індивідуальність, соціальна інтегрованість, глибина релігійності (духовності).

При цьому виділяють екзистенційні межові проблеми – смерть, ізоляцію, свободу і безглуздість (позбавлення сенсу).

Головна мета консультування – досягти того, щоб особистість переживала своє існування як реальне. При цьому враховується протистояння клієнтів внутрішнім конфліктам і здатність миритись з ними; стратегія захисту і стратегія ухиляння, звільнення клієнтів від здатності бажати, розвиток здатності проявляти співпереживання, вольові якості та прагнення самостійно приймати рішення.

Гуманістичний напрям у психологічному консультуванні

Основоположниками та теоретиками гуманістичного напрямку є Карл Роджерс, Абрахам Маслоу, Фріц Перлз, Ерік Берн та ін.

Основна суть підходу полягає в тому, що кожна людина володіє величезними резервами саморозуміння, прагнення до самоактуалізації як основного мотивуючого стимулу. Конфлікт між самоактуалізацією та Я-концепцією, що заважає адекватному засвоєнню досвіду, призводить до появи особистісних проблем та поведінкових порушень.

На думку Роджерса, конструктивні зміни особистості клієнта можливі за умови створення певної атмосфери під час налагодження стосунків

"консультант - клієнт, яка забезпечує конгруентність у відносинах; безумовно позитивне ставлення та емпатію. Позиція клієнта передбачає процес становлення особистості і регулювання власного життя.

Біхевіористичний напрям у консультуванні

Біхевіористична теорія — це спроба вивчити і пояснити людську поведінку. Обумовленість в рішенні особистісних проблем обґрунтував Б. Скіннер (1904-1990), який вважав, що поведінка формується і підтримується її наслідками. Вчений концентрував увагу на впливі навколишнього середовища після формування реакції. Суть теорії оперантного обумовлення: поведінка впливає на оточення, породжуючи наслідки; підкріплюючі стимули — це події, котрі посилюють ймовірність реакцій. Складові підкріплення, котрі описують взаємодію між організмом і оточенням: обставини, в рамках якої формується реакція; сама реакція; підкріплюючі наслідки.

Проблеми особистості – це зрушення в поведінці і конфлікти звичок; це проблеми самостійності і самоконтролю. Біхевіоризм — основа експериментальної етики.

Когнітивний напрям у психологічному консультуванні

Когнітивна теорія відображає визнання як впливу соціуму на думки і дії людей, так і значну роль когнітивних процесів у формуванні мотивацій і емоцій, у здійсненні дій. Люди взаємно детермінують один одного і детермінуються навколишнім середовищем.

Альберт Бандура (1925) — засновник напрямку. Зробив своєрідний "виклик" Скіннеру, розглядаючи принцип підкріплення з іншого боку. Виділив корисне та шкідливе мислення і поведінку, обґрунтував основні когнітивні концепції – самоефективності та саморегулювання. Основні когнітивні здібності: символізація, передбачення, опосередкування, саморегуляція, самоаналіз.

Соціально-когнітивна модель А. Бандури – це модель типу: стимул – опосередковані організмом когнітивні процеси – реакції. Виділяються такі регульовальні мотиваційні системи: такі, які базуються на зовнішніх, опосередкованих та самопродукованих результатах. Саморегулювання поведінки передбачає: самоспостереження, оцінні процеси, самореактивні процеси.

Психоаналітичний напрям у консультуванні

Нагадаємо, що, за Фрейдом, особистість представлена трьома системами: Воно (Id), Я (Ego), Над Я (Super-Ego). Всі системи взаємопов'язані. Поведінка людини визначається особливостями взаємодії між спонукальними силами цих систем.

Основна функція системи — стримування імпульсів Id, прагнення до досконалості та спрямованість на досягнення моральних цілей.

Погляди З. Фрейда на природу людини є детерміністичними, а людська істота представлена як істота біологічна та ірраціональна. Вчений описав основні рівні психічного життя людини — свідомий, передсвідомий, безсвідомий. З. Фрейд уважав, що психіка — це айсберг, у якому основна частина (несвідоме) схована під водою і представлена неусвідомленими спогадами, переживаннями, потребами. Звідси виникає необхідність створення психотерапевтичної моделі, здатної відкрити приховані джерела поведінки та навчити ними управляти. Передсвідоме містить матеріал, який перебуває неподалік свідомості, а остання представляє те, що ми безпосередньо усвідомлюємо.

Значне місце в теорії психоаналізу відведено психосексуальному розвитку індивіда, що допомагає пояснити його поведінку. Зокрема, виділено періоди сексуального розвитку: передгенітальний (до 5 років), представлений оральною, анальною та фаллічною стадіями; генітальний (період статевої зрілості) — представлений як період остаточного дозрівання особистості (підлітковий та юнацький вік). Період між стадіями — латентний (6-12 років) — характеризується як період соціалізації.

Психічні захисти можуть стояти на шляху до саморозвитку.

Фрейд виділяв такі види захистів: пригнічення, сублимація, проекція, формування реакцій, заперечення, фіксація і регресія

Отже, підведемо підсумки.

Консультування — це:

- професія, в якій є своя історія і набір стандартів, що відрізняється від таких близьких дисциплін, як соціальна робота, психологія і психіатрія.

Психологічне консультування — це унікальний у своєму роді вид психологічної допомоги, оскільки:

- ця робота пов'язана скоріше з профілактикою появи проблем, ніж з їх розв'язанням; психологи спеціалізуються на наданні допомоги здоровим людям, що переживають перехідні періоди і відчувають складності з адаптацією, а не роботи з людьми, які мають тривалі порушення життєдіяльності.
- в оцінці і лікуванні використовується модель розвитку, а втручання (вплив) носить нетривалий характер.
- взаємодія "клієнт — консультант" побудована таким чином, що створюється безпечна атмосфера довіри, що сприяє змінам.

Психологічне консультування — це процес взаємодії двох чи більше людей у атмосфері довіри, коли спеціальні знання консультанта спрямовані на надання психологічної допомоги клієнту чи групі клієнтів в оперативному розв'язанні проблем, виявленні особистісних ресурсів чи створенні перспективних програм розвитку.

У консультуванні використовуються посилення на невротичні потреби клієнта.

У практиці консультування доводиться стикатись із необхідністю не просто задоволення основних потреб невротика, а розв'язувати сформовані внутрішні конфлікти, які, у свою чергу, обумовлені впливами середовища. Психоаналітичне розуміння психічної

хвороби — це виникнення порушень у свідомості людини, що супроводжується психологічними конфліктами. Таким чином, **мета психоаналітика** — відновлення цілісності свідомої діяльності шляхом виведення конфлікту з підсвідомості у свідомість. Слід відзначити, що погляди психоаналітиків стали могутнім джерелом

у створенні різноманітних психологічних теорій та напрямів консультування і психотерапії.

4. План та організаційна структура семінарського заняття

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1.	Підготовчий етап. Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками дисципліни.	4 %		
2.	Основний етап. Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом.	80-90 %	Самостійна тестова робота	
3.	Підсумковий етап. Підбиття підсумків. Домашнє завдання.	5–10 %		

Завдання для перевірки знань

№ з/п	Питання	Відповідь
1.	Людина як біологічна істота	
2.	Уявлення особистості про свою особу, що відображаються у її ставленні до себе	
3.	Здатність людини до вибору дій, що пов'язана з долаттям внутрішніх та зовнішніх перешкод	
4.	Характеристика людини як соціальної істоти, яка включена в систему соціальних зв'язків з іншими людьми та засвоїла здобутки	

5. Вид пам'яті, що забезпечує передачу від одного покоління до іншого життєво необхідного мінімуму біологічних, Психологічних і поведінкових властивостей
6. Вчений, який виділив такі структурні елементи психіки: “Над-Я” (Супер-Его), “Я” (Его), “Воно” (Ід)
7. Вчений, який виділив такі структурні елементи психіки “Дитина”, “Дорослий”, “Батько”
8. Психологічні механізми, що спрямовані на усунення або ослаблення дезорганізуючих емоційних переживань та збереження самоповаги
9. Психологічний захист, що характеризується поверненням на попередній, більш ранній рівень поведінки та мислення
10. Психологічний захист, що характеризується трансформацією біологічних імпульсів (сексуальних та агресивних) у соціальне прийнятні форми активності (мистецтво, наукова діяльність, будь-які види творчості)
11. Рівень відображення дійсності, який включає знання про навколишній світ, ставлення до нього, прагнення до перетворення дійсності
12. Психологічний захист, що діє в такій ситуації:
„У ході тривалої перестрілки під час бойових дій психіка солдата, захищаючись від стресу, може „забути” про небезпеку стати мішенню для ворога”
13. Психологічний захист, що діє в такій ситуації:

„Визнавши, що всі інші ліниві чи брехливі, ми не помічаємо цих якостей у себе і перестаємо страждати від їх прояву в своїй поведінці

14. Психологічний захист, що діє в такій ситуації:
„Деякі жінки під час війни, отримавши звістку про загибель сина чи чоловіка, не вірили цьому і продовжували чекати їх ще багато років”

Тема наступного заняття: Психодіагностика індивідуальних відмінностей уваги, відчуттів та сприймання. Психодіагностика і розвиток індивідуальних відмінностей пам'яті, мислення та уяви.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Грановская Р. Элементы практической психологии. – СПб. : Речь, 2003. – С. 319-355.
2. Давыдов В.В. Методологические и теоретические проблемы о понятии личности в современной психологии // Психологический журнал. – Вып. 9. – № 4. – С.22-32.
3. Загальна психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. С.Д. Максименка. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
4. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К. : Знання України, 2002. – 580 с.
5. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. – К. : Вищ. шк., 2000. – 479 с.
6. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навч. посібник. – 2-ге вид. – К. : ЦНЛ, 2004. – 272 с.
7. Педагогика / Под общей ред. А.П. Кондратюка. – К. : Вищ. шк., 1976. – 376 с.
8. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 606 с.
9. Цимбалюк І.М., Яницька О.Ю. Загальна психологія. – К. : ВД Професіонал, 2004. – 304 с.

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

«Затверджено»

на засіданні кафедри українознавства та
гуманітарної підготовки

Зав.кафедри доц. Лещенко Т. О.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки.
Модуль № 1	Основи психології.
Змістовий модуль № 1	Основи психології
Тема заняття 3	Психодіагностика індивідуальних відмінностей уваги, відчуттів та сприймання. Психодіагностика і розвиток індивідуальних відмінностей пам'яті, мислення та уяви.
Курс	I
Факультет	Стоматологічний. Медичний.

1. Конкретні цілі: *Знати* поняття «увага», «відчуття», «сприймання», розуміти рефлекторну природу цих процесів та механізм їх розвитку.

Знати види уваги, класифікацію відчуттів, види та якості відчуттів, особливості сприймання та його класифікацію.

Вміти діагностувати відхилення в процесах уваги, відчуття і сприймання, аналізувати ці відхилення, розрізняти взаємовпливи та взаємодію цих процесів один на одного.

2. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми:

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Фізіологія	Діагностувати відхилення в процесах уваги, відчуття і сприймання

3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: знання закономірностей функціонування таких процесів як увага, відчуття і сприймання дозволяє корегувати лікування пацієнтів з урахуванням станів їх психічних процесів.

Навчальні цілі заняття:

- ❖ Розкрити роль і місце психічних процесів в діяльності лікаря.
- ❖ Засвоїти визначення та анатомо-фізіологічні механізми уваги, відчуття та сприймання.
- ❖ Ідентифікувати поняття відчуття та сприймання.

Цілі розвитку особистості:

Знання цієї теми дозволяють студентам проаналізувати особливості функціонування цих процесів у кожному з них та знайти шляхи для покращення своїх можливостей.

УВАГА, ВІДЧУТТЯ, СПРИЙМАННЯ

Відчуття – пізнавальний психічний процес відображення в мозку людини окремих властивостей предметів і явищ при їх безпосередній дії на органи чуття людини.

Фізіологічною основою відчуттів є нервовий процес, який виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор – складну анатомо-фізіологічну структуру, в якій відбувається виникнення відчуття.

Відчуття – це найпростіший психічний процес, первинна форма орієнтування живого організму в навколишньому середовищі.

З відчуттів починається пізнавальна діяльність людини.

За допомогою різних аналізаторів вона:

– відбирає;

– нагромаджує інформацію про об'єктивну реальність, про власні суб'єктивні стани;

– на основі одержуваних вражень виробляє адекватні умовам способи реагування на зовнішні та внутрішні впливи.

Класифікація і різновиди відчуттів. Існують різні класифікації органів відчуттів та чутливості організму до подразників, що надходять до аналізаторів із зовнішнього світу або зсередини організму.

Залежно від міри контакту органів чуття з подразниками розрізняють чутливість:

– *контактну* (дотикову, смакову, больову);

– *дистантну* (зорову, слухову, нюхову).

За розміщенням рецепторів в організмі – на поверхні, всередині організму, в м'язах і сухожиллях – розрізняють:

– *відчуття екстероцептивні*, що відображають властивості предметів та явищ зовнішнього світу (зорові, слухові, нюхові, смакові);

– *інтероцептивні*, що несуть інформацію про стан внутрішніх органів (відчуття голоду, спраги, втоми);

– *пропріоцептивні*, що відображують рухи органів тіла і його стан (*кінестетичні та статичні*).

Відповідно до системи аналізаторів розрізняють відчуття: зорові, слухові, дотикові, больові, температурні, смакові, нюхові, голоду і спраги, статеві, кінестетичні та статичні.

Кожний із цих різновидів відчуття має певний орган (аналізатор), певні закономірності виникнення й перебігу.

Сприймання – це психічний процес відображення в мозку людини предметів і явищ у цілому, в сукупності всіх їх якостей та властивостей при безпосередній дії на органи чуття.

На відміну від відчуттів, які відображають тільки окремі властивості предметів, сприймання завжди цілісне і предметне, воно об'єднує відчуття, що йдуть від кількох аналізаторів. Разом із процесами відчуття, сприймання забезпечує чуттєву орієнтацію в оточуючому світі.

Різновиди сприймань.

У чуттєвому пізнанні відчуття та сприймання виявляються в єдності. Сприймань поза відчуттями не буває.

Розрізняють сприймання за:

- сенсорними особливостями (зорові, слухові, нюхові, дотикові, смакові, кінестетичні, больові й інші);
- відношенням до психічного життя (інтелектуальні, емоційні, естетичні);
- складністю сприймання (сприймання простору, руху, часу).

Сенсорний склад сприймання багато в чому збігається з відчуттям. На відміну від відчуття, специфічне у сприйманні полягає в тому, що той чи інший бік зорового, слухового, тактильного сприймання стає предметом усвідомлення, розуміння його значення для життя. *За відношенням до психічного життя особистості* сприймання набуває особливого значення. *Сприймання за змістом* – це сприймання простору, руху, часу. В сприйманні простору, руху та часу беруть більшу чи меншу участь різні аналізатори в їх взаємозв'язку.

Сприймання простору відбувається за участю зорового, кінестетичного та слухового аналізаторів.

Об'єктом просторових сприймань є диференціація розмірів і форм предметів, віддалі, розміщення їх у просторі, глибини, рельєфу.

Сприймання руху – це відображення зміни положення предметів у просторі.

Сприймання часу полягає у відображенні тривалості та послідовності дії подразника на організм.

Увага – це особлива форма психічної діяльності, яка виявляється у спрямованості та зосередженості свідомості на значущих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях.

Увага необхідна в усіх різновидах сенсорної, інтелектуальної й рухової діяльності. Побуває порівняння уваги з термометром, який дає можливість судити про переваги методів навчання і правильність його організації.

У психології розрізняють увагу – мимовільну, довільну та післядовільну. **Мимовільна увага** виникає несподівано, незалежно від свідомості, непередбачено, за умов діяльності або відпочинку, на дозвіллі, під впливом різноманітних подразників, які діють на той чи інший аналізатор організму.

Довільна увага – це свідомо спрямоване зосередження особистості на предметах та явищах навколишньої дійсності, на внутрішній психічній діяльності.

Післядовільна увага, як свідчать досвід і спеціальні дослідження, настає в результаті свідомого зосередження на предметах та явищах у процесі довільної уваги. Долаючи труднощі під час довільного зосередження, людина звикає до них, сама діяльність викликає певний інтерес до неї, а то й захоплює її виконавця, та увага набирає ознак мимовільного зосередження. Тому післядовільну увагу називають ще вторинною мимовільною увагою.

Властивості уваги

Зосередження уваги – виявляється в мірі інтенсивності зосередження на об'єктах, що є предметом розумової або фізичної діяльності. Заглибившись, людина не помічає дії на неї сторонніх подразників, того, що відбувається навколо. Фізіологічним підґрунтям зосередженості є позитивна індукція нервових процесів збудження та гальмування.

Зосередженість, тобто **концентрація уваги**, залежить від змісту діяльності, міри інтересу до неї й насамперед від індивідуальних особливостей людини – її вміння, звички зосереджуватися, підґрунтям чого є активність і стійкість збуджень у діючих ділянках кори великих півкуль головного мозку. Зосередження уваги тісно пов'язане зі **стійкістю уваги**. Стійкість уваги характеризується тривалістю зосередження на об'єктах діяльності. Стійкість, як і зосередженість, залежить від сили або інтенсивності збудження, що забезпечується й силою дії об'єктів діяльності, й індивідуальними можливостями особистості – значущістю для неї діяльності, інтересом до неї. Сила уваги зменшується за несприятливих умов діяльності (галас, несприятлива температура, несвіже повітря) та залежно від міри втоми, стану здоров'я. Зосередженість уваги та її стійкість у процесі діяльності можуть порушуватися: сила і тривалість зменшуються, увага слабшає, людина відволікається від об'єкта діяльності. **Відволікання** настає тоді, коли відсутні чинники, які сприяють зосередженості й стійкості уваги, про що вже йшлося. Несприятливі умови діяльності, важкі за змістом і способом виконання завдання, а також нецікаві, відсутність інтересу до змісту діяльності та вміння й навичок працювати прискорюють утому і відволікають увагу від об'єктів діяльності.

Особливо помітно відволікання уваги виявляється у розсіяних людей. **Розсіяність** – це негативна особливість уваги, яка зумовлюється ослабленням сили зосередженості. Фізіологічним підґрунтям її є слабкість збудження в ділянках кори головного мозку.

Переключення уваги – це навмисне її перенесення з одного предмета на інший, якщо цього потребує діяльність. Фізіологічним підґрунтям переключення уваги є гальмування оптимального збудження в одних ділянках і виникнення його в інших.

Переключення уваги з одних об'єктів на інші вимагає належного володіння власною увагою, усвідомлення послідовності дій та операцій з предметами, які потребують опрацювання, вміння керувати власною увагою, що здобувається у процесі діяльності.

Переключення уваги відбувається з різною швидкістю. Це залежить від змісту діяльності та індивідуальних особливостей людини. Існують різновиди діяльності, в яких швидкість переключення є вирішальною у праці, наприклад у пілотів, водіїв, операторів, особливо в аварійних ситуаціях. Люди зі збудливим типом нервової системи швидше переключають увагу, ніж із гальмівним.

Концентрація уваги може бути як вузькою, так і ширшою, коли людина зосереджується не на одному, а на кількох об'єктах. За ширшої концентрації уваги відбувається її **розподіл**. Він виявляється в тому, що людина одночасно виконує кілька різновидів діяльності.

Увага людини різна за обсягом. Під **обсягом уваги** розуміють кількість об'єктів, які можуть бути охоплені увагою і сприйняті в найкоротший час. За цією ознакою увага може бути **вузькою** та **широкою**.

Широта обсягу уваги залежить від спорідненості сприйманого матеріалу, а також від вікових особливостей людини.

Особливості виявлення властивостей уваги залежать від стану, інтенсивності, спрямованості та мотивації як пізнавальної, так і емоційно-вольової діяльності.

Закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її

попереднього досвіду називається пам'яттю.

У пам'яті розрізняють такі основні процеси: **запам'ятовування, зберігання, відтворення та забування.**

Види пам'яті

За змістом залежно від того, що запам'ятовується і відтворюється, розрізняють чотири види пам'яті – образну, словесно-логічну, рухову та емоційну.

Образна пам'ять виявляється в запам'ятовуванні образів, уявлень конкретних предметів, явищ, їх властивостей, наочно даних зв'язків і відносин між ними.

Залежно від того, якими аналізаторами сприймаються об'єкти при їх запам'ятовуванні, образна пам'ять **буває зоровою, слуховою, дотиковою, нюховою** тощо.

Зміст **словесно-логічної пам'яті** – це думки, поняття, судження, умовиводи, які відображають предмети й явища в їх істотних зв'язках та відносинах, у загальних властивостях. Думки не існують без мови, тому пам'ять на них і називається словесно-логічною.

Рухова пам'ять полягає у запам'ятовуванні та відтворенні людиною рухів.

Емоційна пам'ять полягає у запам'ятовуванні й відтворенні людиною емоцій та почуттів. Запам'ятовуються не самі емоції, а й предмети і явища, що їх викликають. Наприклад, переживання почуття ностальгії при спогадах про країну, в якій людина виросла, але з якихось причин залишила її. Залежно від характеру перебігу процесів пам'яті останню поділяють на мимовільну та довільну. Про **мимовільну пам'ять** говорять тоді, коли людина щось запам'ятовує і відтворює, не ставлячи перед собою спеціальної мети щось запам'ятати або відтворити. Коли людина ставить таку мету, йдеться про довільну пам'ять.

Мимовільна і довільна пам'ять – шаблі розвитку пам'яті людини в онтогенезі. Пам'ять поділяють також на короткочасну, довготривалу та оперативну.

Короткочасною називають пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим зберіганням. Вона, як правило, обслуговує актуальні потреби діяльності й обмежена за обсягом.

Довготривала пам'ять виявляється у процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахованих на їх тривале збереження та наступне використання в діяльності людини.

Оперативною називають пам'ять, яка забезпечує запам'ятовування і відтворення оперативної інформації, потрібної для використання в поточній діяльності (наприклад, утримання в пам'яті проміжних числових результатів при виконанні складних обчислювальних дій). Виконавши свою функцію, така інформація може забуватися.

Механічним є таке запам'ятовування, яке здійснюється без розуміння суті. Воно призводить до формального засвоєння знань.

Смислове (логічне) запам'ятовування спирається на розуміння матеріалу в процесі дії з ним, оскільки тільки діючи з матеріалом, ми запам'ятовуємо його.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів та явищ об'єктивної дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Операції мислення – порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення,

класифікація, систематизація.

Порівняння – пізнаються схожі та відмітні ознаки і властивості об'єктів. Порівнянню належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів.

Аналіз і синтез. **Аналіз** – це уявне розчленування об'єктів свідомості, виокремлення в них частин, боків, аспектів, елементів, ознак та властивостей.

Аналіз необхідний для розуміння сутності будь-якого предмета, але сам його не забезпечує.

Розуміння потребує не лише аналізу, а й синтезу. Аналіз і синтез – це протилежні й водночас нерозривно взаємопов'язані процеси.

Синтез – це уявне поєднання окремих частин, сторін, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів в єдине, якісно нове ціле.

Синтезувати можна елементи, думки, образи, уявлення. Аналіз і синтез – основні розумові операції, що в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Абстрагування й узагальнення. Розумовий аналіз переходить в **абстрагування** («абстрагувати» від лат. – відволікати, відвертати), тобто уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів від інших та від самих предметів, яким вони властиві.

Виокремлені у процесі абстрагування ознаки предмета розуміються незалежно від інших його ознак і стають самостійним об'єктом мислення. Так, спостерігаючи переміщення у просторі різних за характером об'єктів – машини, людини, птаха, хмаринок, небесних тіл, людина виокремлює рух як спільну для них властивість й осмислює його як самостійну категорію.

Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Слово виконує узагальнюючу функцію, спираючись на знакову природу відображуваних ним істотних властивостей та відносин, що наявні в об'єктах.

Узагальнення виокремлених ознак предметів і явищ дає можливість групувати об'єкти за видовими, родовими та іншими ознаками. Така операція називається **класифікацією** – виокремлення й подальше об'єднання об'єктів на основі спільних істотних ознак. Класифікація сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їх змістової структури. Щоб здійснити класифікацію, треба чітко визначити її мету, виокремити ознаки об'єктів, що підлягають класифікації, порівняти об'єкти; за особливими ознаками визначити загальні основи класифікації, згрупувати об'єкти за певним принципом. Упорядкування знань на основі гранично широких спільних ознак груп об'єктів називається **систематизацією**.

Систематизація забезпечує виокремлення та подальше об'єднання не окремих об'єктів, як це спостерігається при класифікації, а їх груп і класів.

Форми мислення

Результати процесу мислення (думки) існують у формі суджень, міркувань, умовиводів та понять.

Судження – це форма уявного відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що людина стверджує наявність або відсутність ознак, властивостей чи відносин у певних об'єктах, напр.: «Сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180 градусам»; «Ця квітка – блакитна»; «Це вагомий доказ».

Міркування – це низка взаємопов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб

з'ясувати істинність якоїсь думки, довести її або заперечити. Прикладом міркування є доведення теореми. У процесі міркування людина з одних суджень виводить нові шляхом умовиводів.

Умовиводом називається така форма мислення, в якій з одного або кількох суджень виводиться нове, напр.: «Срібло, залізо, мідь – метали; срібло, залізо, мідь при нагріванні розширюються; отже, метали при нагріванні розширюються».

Поняття виникають на ґрунті чуттєвого досвіду. Він є передумовою формування змістових понять. Поняття відбивають світ глибше, повніше, ніж уявлення.

Поняття завжди існує й виявляється у слові, через яке повідомляється іншим людям. За допомогою мови утворюються системи понять, з яких складаються різні галузі наук.

Немає поняття без слова, але не кожне слово є поняттям, наприклад, «вечоріє», «так» – це слова, але не поняття.

Іноді поняття виражається кількома словами, наприклад, поняття «єдність організму та середовища» виражене словосполученням.

Види мислення – наочно-дійове, наочно-образне та словесно-логічне, або абстрактне.

Наочно-дійове мислення характеризується тим, що при цьому розв'язання завдання безпосередньо міститься в самій діяльності. В елементарній формі воно властиве дітям раннього віку, які думають, діючи з предметами і, маніпулюючи ними, розкривають нові істотні їх властивості.

Наочно-дійове мислення в розвиненому вигляді властиве й дорослій людині. Особливо необхідне воно тоді, коли найефективніший розв'язок завдання можливий саме у процесі практичної діяльності. Наочно-дійове мислення притаманне людям тих професій, які за змістом потребують практичного аналізу, різноманітного комбінування та конструювання, наприклад, шахістам, конструкторам, винахідникам. Важливу роль наочно-дійове мислення відіграє там, де продуктивне й економічне розв'язання завдання пов'язане із застосуванням предметно-практичних процедур.

Наочно-образне мислення характеризується тим, що змістом розумового завдання є образний матеріал, маніпулюючи яким людина аналізує, порівнює чи узагальнює істотні аспекти у предметах та явищах. Наочно-образне мислення значно розширює пізнавальні можливості особистості, дає їй змогу змістовніше й різноманітніше відображати реальність. Великі можливості цього різновиду мислення виявляються, зокрема в образотворчому мистецтві. Ілюстрацією цієї тези є різні напрями абстракціонізму та модернізму, де змістове навантаження образів передається в адекватно сконструйованих митцем символах.

Схематизація й символічне відображення дійсності виявляються продуктивними і в інших видах людської діяльності, допомагаючи з більшою точністю та узагальненістю відображати реальність, наприклад, при складанні моделей сітьового планування діяльності, при розв'язанні конструкторсько-технічних завдань тощо.

Словесно-логічне, або абстрактне, мислення здійснюється у словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого сприйманню та уявленню. Більшість понять, котрими виражаються

економічні, суспільно-історичні, наукові категорії, є продуктами великої абстрагуючої діяльності мислення, в яких не простежується їх безпосередній зв'язок з чуттєвою реальністю. Саме цей вид мислення дає можливість установлювати загальні закономірності природи та суспільства, на рівні найвищих узагальнень розв'язувати розумові завдання, будувати наукові теорії й гіпотези.

Індивідуальні відмітності мислення – самостійність, критичність, гнучкість, глибина, широта, послідовність, швидкість.

Самостійність мислення характеризується вмінням людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не вдаючись до допомоги інших людей. Самостійність мислення ґрунтується на врахуванні знань і досвіду інших людей, але людина, якій властива ця якість, творчо підходить до пізнання дійсності, знаходить нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем. Самостійність мислення тісно пов'язана з критичністю.

Критичність мислення виявляється у здатності суб'єкта пізнавальної діяльності не потрапляти під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища чи факту, виявляти цінне й помилкове в них. Людина з критичним розумом вимогливо оцінює власні думки, ретельно перевіряє рішення, зважає всі «за» і «проти», виявляючи тим самим самокритичне ставлення до власних дій. Критичність та самостійність мислення великою мірою залежать від життєвого досвіду людини, багатства й глибини знань.

Гнучкість мислення виявляється в умінні швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язання аналогічних завдань. Гнучкість мислення розкривається в готовності швидко переключатися з одного способу розв'язання завдань на інший, змінювати тактику й стратегію їх розв'язання, знаходити нові, нестандартні способи дій за змінених умов.

Глибина мислення виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруваннями неістотних проявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів. Саме ця риса властива особистостям з глибоким розумом, які у простих, добре відомих фактах уміють помічати суперечності й на цій основі розкривати закономірності природи та суспільного життя.

Широта мислення виявляється у здатності охопити широке коло питань, у творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Широта мислення є показником ерудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності.

Послідовність мислення виявляється в умінні дотримуватися логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні. Послідовним можна назвати мислення людини, яка суворо дотримується теми міркування, не відхиляється вбік, не «перестрибує» з однієї думки на іншу, не підміняє предмет міркування. Для послідовного мислення характерне дотримання певних принципів розгляду питання, ясність плану, відсутність суперечностей і логічних помилок в аргументації думки, доказовість та об'єктивність у висновках.

Швидкість мислення – це здатність швидко розібратися у складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення й прийняти його. Швидкість мислення залежить від знань, міри сформованості розумових навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів. Швидкість мислення слід відрізнити

від квапливості, похапливості, що їх демонструють деякі люди, не продумуючи належно рішень, які вони приймають, не прогножуючи можливих наслідків наспіх прийнятих рішень.

Уява – це процес створення людиною на основі попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона ніколи не сприймала.

Найелементарнішою формою створення нових образів є **аглотинація** (від лат. – склеювання). Це створення образу шляхом поєднання якостей, властивостей або частин, узятих з різних об'єктів. Наприклад, такими є казкові образи русалки – напівжінки, напівриби; кентавра – напівчоловіка, напівконя; у технічній творчості – тролейбуса: сполучення властивостей трамваю та автомобіля, танка-амфібії, що поєднує властивості танка і човна.

Прийомам створення нових образів є **аналогія**. Суть цього прийому полягає в тому, що створюваний новий образ схожий на реально існуючий об'єкт, але в ньому проектується принципово нова модель явища чи факту. На принципі аналогії базується нова галузь інженерної справи – **біоніка**. Біоніка виокремлює деякі властивості живих організмів, які стають засадовими стосовно конструювання нових технічних систем. Так було створено багато різних приладів – локатор, «електронне око» тощо.

Нові образи можуть створюватися за допомогою **наголошування**. Цей прийом полягає в навмисному посиленні в об'єкті певних ознак, які виявляються домінуючими на тлі інших. Малюючи дружній шарж чи карикатуру, художник знаходить у характері чи зовнішності людини щось неповторне, притаманне тільки їй, і наголошує на цьому художніми засобами.

Створити нові образи можна шляхом **перебільшення** (або **применшення**) характеристик об'єкта. Цей прийом широко використовується в казках, народній творчості, коли герої наділяються надприродною силою (Микита Кожум'яка, Котигорошко) та здійснюють подвиги.

Найскладнішим способом утворення образів уяви є **створення типових образів**. Цей спосіб потребує тривалої творчої роботи. Художник створює попередні ескізи, письменник – варіанти твору. Так, при малюванні картини «З'явлення Христа народів» художник О. Іванов зробив близько 200 ескізів.

Перебіг творчого процесу пов'язаний з виникненням багатьох **асоціацій**. Їх актуалізація підпорядковується меті, потребам і мотивам, які домінують в актах творчості.

Велику роль у створенні образів уяви відіграє **практична діяльність**. Доки створений образ існує тільки «у голові», він не завжди зрозумілий до кінця. Втілюючи цей образ у малюнку чи моделі, людина перевіряє його реальність.

Види уяви. Залежно від участі волі в діяльності уяви, її поділяють на мимовільну та довільну.

Мимовільною є така уява, коли створення нових образів не спрямовується спеціальною метою уявити певні предмети чи події. Прикладом мимовільного виникнення образів уяви є сновидіння. У стані сну, коли свідомий контроль за психічною діяльністю відсутній, сліди від різноманітних вражень, що зберігаються в мозку, легко розгальмовуються й утворюють поєднання, що характеризуються неприродністю та невизначеністю.

Процес уяви може відбуватись як довільний, коли він спрямовується

спеціальною метою створити образ певного об'єкта, можливої ситуації, уявити чи передбачити сценарій розвитку подій. Здійснення **довільної уяви** у процесі пізнання зумовлене потребою свідомої регуляції побудови образу відповідно до завдання та характеру виконуваної діяльності. Довільне створення образів спостерігається переважно у творчій діяльності людини.

Залежно від характеру діяльності людини, її уяву поділяють на **творчу** та **репродуктивну**.

Уява, яка включається у творчу діяльність і допомагає людині створювати нові оригінальні образи, називається **творчою**.

Уява, яка включається у процес засвоєння того, що вже створили й описали інші люди, називається **відтворювальною**, або **репродуктивною**.

Так, у конструктора-винахідника, який створює нову машину, уява творча, а в інженера, який за словесним описом або кресленням створює образ цієї машини, – репродуктивна.

Творча уява активізується там, де людина відкриває щось нове, знаходить нові способи праці, створює нові, оригінальні, цінні для суспільства матеріальні та духовні продукти.

Репродуктивна уява – це процес створення людиною образів нових об'єктів на основі їх словесного опису чи графічного зображення. Репродуктивна уява необхідна при читанні художньої літератури, при роботі з навчальними підручниками з географії, біології, анатомії тощо. Образи об'єктів формуються також на основі їх графічного опису, наприклад, в інженерній справі, при користуванні схемами, картами.

Залежно від змісту діяльності й характеру праці людини, уява поділяється на художню, технічну, наукову та ін.

Художня уява має переважно чуттєві (зорові, слухові, дотикові та ін.) образи, надзвичайно яскраві й детальні. Так, І. Рєпін, малюючи картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану», писав, що голова обертом іде від їхнього гумору і галасу. Г. Флобер говорив, що він гостро відчував у роті присмак миш'яку, коли описував сцену самогубства мадам Боварі. Художникові, письменникові завдяки яскравості чуттєвих образів здається, що вони безпосередньо сприймають те, що зображують у своїх творах.

Для **технічної уяви** характерними є створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур і побудов, їх легке дисоціювання та об'єднання в нові сполучення, уявне перенесення їх у різні ситуації. Образи технічної уяви найчастіше реалізуються у креслення, схеми, на основі яких потім створюються нові машини, об'єкти.

Наукова уява виявляється у побудові гіпотез, проведенні експериментів, в узагальненнях, що їх роблять при створенні понять. Фантазія відіграє важливу роль у плануванні наукового дослідження, побудові експериментальної ситуації, у передбаченні перебігу експерименту. При побудові наукової системи уява необхідна, щоб доповнити відсутні, не знайдені ще ланки в ланцюжку фактів.

Особливою формою уяви є мрія. **Мрія** – це процес створення людиною образів бажаного майбутнього.

Мрія є елементом наукового передбачення, прогнозу та планування діяльності.

Мислення як основна функція психіки, розвиток мислення

I. Павлов неодноразово стверджував, що фізіологічною основою мислення є тимчасові нервові зв'язки, які утворюються в корі великих півкуль. Ці умовні рефлекси виникають під впливом слів, думок, що відображають реальну дійсність, але обов'язково на основі першої сигнальної системи (відчуттів, сприймань, уявлень). За його твердженням, кінестетичні подразнення, що надходять до кори від мовних органів, є другими сигналами, тобто сигналами сигналів. Вони є абстрагуванням від дійсності й допускають узагальнення, що становить суто людське, найдосконаліше мислення.

У процесі мислення обидві сигнальні системи тісно пов'язані. Якщо цей зв'язок послаблений, слова для людини не мають реального значення, не співвідносяться з конкретними предметами й явищами, то вони перестають бути сигналами дійсності. Мислення відбувається нормально лише за участю обох сигнальних систем за провідної ролі другої, оскільки слово-сигнал багатше за змістом і пов'язане з процесами узагальнення та абстрагування. Деякі вчені не поділяють такого погляду. Одні з них вважають, що мозок лише приймає й обробляє чужі думки, а не продукує власні. Інші твердять, що люди думають не лише мозком, а й усім тілом. Нервова система, на їх думку, відіграє провідну роль у процесі мислення, але органи чуття, м'язи та інші органи теж виконують важливі функції у розумовому процесі.

Розвиток мислення. Захопленість, зацікавленість проблемою, оптимальна мотивація – важливі фактори продуктивності мислення.

Для активізації мислення можна використовувати спеціальні форми організації розумового процесу, наприклад, «мозковий штурм». Розвивати та стимулювати мислення можна за допомогою розв'язання різних задач.

Зв'язок мислення з мовою

Мислення людини тісно пов'язане з мовою. У цьому його принципова відмінність від примітивного мислення тварин, яке перебуває лише на наочно дійовому рівні та не може бути опосередкованим мовою, реалізуючись як пізнання. Мова є носієм пізнаного й водночас знаряддям пізнання нового.

Будь-яка думка виникає і розвивається у нерозривному зв'язку з мовленням. У слові вона дістає матеріальне вираження й стає доступною для інших людей. Це свідчить, що мова є засобом вираження думки, формою її існування та тривалого збереження. Чим ґрунтовніше продумана думка, тим чіткіше вона виражається в словах.

Знаряддям формування думки є приховані мовні реакції (внутрішнє мовлення), котре як внутрішнє промовляння шепотіння тощо завжди супроводжують процес мислення. Завдяки слову вможлиблюється розгорнуте, послідовне міркування, тобто чітке і правильне зіставлення основних думок.

Суспільна природа мислення передбачає його тісний зв'язок із мовою. Виникнувши в процесі трудової діяльності людини, мислення стало могутнім засобом формування індивідуального й суспільного досвіду. Суспільно історична зумовленість мислення визначається тим, що в кожному акті пізнання людина спирається на досвід, попередніх поколінь. Розвиток особистості відбувається шляхом присвоєння нею культурно-історичного досвіду людства, який закріплений у знаннях і передається з покоління в покоління. Хоча мислення кожної людини формується та розвивається в процесі активної пізнавальної

діяльності, його зміст і характер залежать від загального рівня пізнання, який на кожному етапі суспільного розвитку має свої особливості.

4. План та організаційна структура семінарського заняття

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1.	Підготовчий етап. Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками дисципліни.	4 %		
2.	Основний етап. Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом.	80-90 %	Самостійна тестова робота	
3.	Підсумковий етап. Підбиття підсумків. Домашнє завдання.	5–10 %		

Завдання для перевірки знань

1. Анатомо-фізіологічний апарат, призначений для прийому впливу певних подразників із зовнішнього і внутрішнього середовища й переробки їх у відчуття, називається:

- а) провідниковий відділ;
- б) рецептор;
- в) аналізатор;
- г) рефлекс.

2. Провідні шляхи, по яких збудження, яке виникає в рецепторі, передається до центрів центральної нервової системи, називаються:

- а) ефективними;
- б) афективними;
- в) еферентними;
- г) аферентними.

3. Інтервал часу від моменту подання сигналу до моменту його виникнення називається:

- а) просторовим порогом відчуття;
- б) латентним періодом реакції;
- в) часовим порогом відчуття;
- г) диференціальним порогом відчуття.

4. Мінімальне значення зміни інтенсивності сигналу, що викликає відчуття, – це:

- а) диференціальний поріг;
- б) мінімальна тривалість сигналу;
- в) абсолютний нижній поріг;
- г) діапазон чутливості до інтенсивності.

5. Психофізіологічна закономірність відчуттів, що не призводить до зміни чутливості, - це:

- а) сенсibiliзація; б) адаптація; в) контраст; г) монотонність.

6. Змінювання чутливості для пристосування до зовнішніх умов називається:

- а) сенсibiliзація; б) адаптація; в) синестезія; г) акомодация.

7. Підставою виокремлення зорових, слухових, нюхових та інших видів відчуттів є:

- а) місце розташування рецепторів;
- б) наявність чи відсутність безпосередніх контактів з подразником;
- в) модальність подразника;
- г) час виникнення в процесі еволюції.

8. Відчуття, що виникають внаслідок впливів зовнішніх стимулів на рецептори, які містяться на поверхні тіла, називаються:

- а) екстероцептивними;
- б) інтероцептивними;
- в) пропріоцептивними;
- г) інтерактивними.

9. До екстероцептивних належать відчуття:

- а) органічні;
- б) зорові;
- в) статичні;
- г) вібраційні.

10. До основних властивостей відчуттів не відноситься:

- а) якість;
- б) інтенсивність;
- в) тривалість;
- г) обсяг.

11. У сприйманні відображаються:

- а) окремі властивості предметів і явищ;

- б) цілісність перцептивного образу, який отримує індивід за допомогою органів чуття;
- в) ступінь зосередженості індивіда на певному об'єкті;
- г) форма організації міжособистісної взаємодії.

12. Предметність, цілісність, константність, осмисленість є властивостями:

- а) відчуттів;
- б) сприймання;
- в) мислення;
- г) почуттів.

13. Властивість сприймання, що дозволяє зберегти незмінними якості предмета незалежно від того, з якої відстані, під яким кутом і при якому освітленні він сприймається, – це:

- а) предметність;
- б) константність;
- в) цілісність;
- г) структурність.

14. Розглядаючи плями невизначеної форми, люди бачать у них різні образи. Якою властивістю сприймання це можна пояснити:

- а) предметністю;
- б) апперцепцією;
- в) константністю;
- г) цілісністю.

15. Неадекватне сприймання, яке неправильно, викривлено, помилково відображає об'єкти, що діють на аналізатори, – це:

- а) виділення фігури з фону;
- б) ілюзія;
- в) галюцинація;
- г) витіснення.

16. Відносна постійність сприйманої форми, величини, кольору предмета незалежно від умов, у яких відбувається сприймання, називається:

- а) предметністю;
- б) цілісністю;
- в) структурністю;
- г) константністю.

17. Завдяки якій властивості сприймання навколишні предмети сприймаються нами як відносно сталі за формою, розміром, кольором незалежно від умов їх сприйняття:

- а) предметності;
- б) цілісності;
- в) константності;
- г) осмисленості.

18. Яка особливість сприймання проявляється в переважному виокремленні одних об'єктів порівняно з іншими:

- а) цілісність;
- б) константність;
- в) осмисленість;
- г) вибірковість.

19. Яка особливість сприймання проявляється в тому, що отримані із зовнішнього світу враження людина завжди відносить до тих чи інших предметів або явищ:

- а) константність;
- б) осмисленість;
- в) вибірковість;
- г) цілісність.

20. Яка особливість сприймання пов'язана з минулим досвідом людини, з осмисленням і усвідомленням предмета чи явища:

- а) осмисленість;
- б) вибірковість;
- в) предметність;
- г) константність.

21. Перебуваючи у приміщенні, ми чуємо певні шуми, які долинають із навколишнього середовища. Не дивлячись у вікно, ми можемо визначити, що або хто спричинює їх. Завдяки якій властивості сприймання це відбувається:

- а) предметності;
- б) константності;
- в) осмисленості;
- г) вибіркової.

22. Розмовляючи по телефону, ми не бачимо співрозмовника. Однак, як правило, можемо визначити, хто він. Це відбувається завдяки такій особливості сприймання, як:

- а) константність;
- б) цілісність;
- в) предметність;
- г) вибірковість.

23. Тип сприймання, для якого характерна точна відповідність тому, що відбувається у дійсності, називається:

- а) синтетичним;
- б) аналітичним;
- в) об'єктивним;
- г) суб'єктивним.

24. За якого домінуючого типу сприймання люди миттєво схоплюють кольори, форми, лінії, гармонію, безлад:

- а) слухового;

- б) зорового;
  - в) кінестетичного;
  - г) змішаного.
25. Залежність сприймання від загального змісту нашого психічного життя називається:
- а) предметністю;
  - б) апперцепцією;
  - в) цілісністю;
  - г) структурністю.
26. За якого домінуючого типу сприймання враження людей стосуються головним чином того, що пов'язане з інтуїцією, здогадами, у розмові їх цікавлять внутрішні переживання:
- а) слухового;
  - б) змішаного;
  - в) зорового;
  - г) кінестетичного.
27. Здатність відображати об'єкти і явища реального світу у формі окремих предметів називається:
- а) предметністю;
  - б) цілісністю;
  - в) структурністю;
  - г) осмисленістю.
28. Люди якого домінуючого типу сприймання надають великого значення музиці, шумовим ефектам:
- а) аудіального;
  - б) візуального;
  - в) кінестетичного;
  - г) змішаного.
29. Підставою класифікації сприймання на художнє, математичне, технічне, музичне є:
- а) провідний аналізатор;
  - б) предмет відображення;
  - в) форма існування матерії;
  - г) вид діяльності.
30. Властивість сприймання, яка виражається в тому, що образи сприймання є цілісними, закінченими предметами, називається:
- а) предметністю;
  - б) структурністю;
  - в) цілісністю;
  - г) осмисленістю.

Тема наступного заняття: Психодіагностика і вдосконалення емоційно-

вольових якостей особистості. Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей особистості.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Большая психологическая энциклопедия. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с.
2. Збірник завдань із загальної психології / За ред. проф. В.С. Мерліна. – К. : Вища школа, 1977. – 231 с.
3. Казаков В.Г., Кондратьева Л.Л. Психология: Учебн. Для индустр.-пед. техникумов. – М. : Высш. шк., 1989. – 383 с.
4. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посіб. – 3-є вид., випр. – К. : Вищ. шк., 2004. – 487 с.
5. Немов Р.С. Психология: Ученик для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3-х кн. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 4-е изд. – М. : Владос, 2001. – 688 с.
6. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукової. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
7. Платонов К.К. Занимательная психология. – М. : Молодая гвардия, 1964. – 384 с.
8. Психологія: конспект лекцій для студентів: Метод. посіб. /Мартинюк І.А., Полозенко О.В., Стахневич В.І. та ін. – К.: НАУ, 2006. – 80 с.
9. Шостак В.І. Природа наших відчуттів. – К. : Рад. шк., 1989. – 118 с.
10. Штейнмец А.Э. Пособие для самостоятельной работы по общей психологии: Учеб. пособие. – Смоленск : СГПИ им. К. Маркса, 1986. – 80 с.

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

«Затверджено»

на засіданні кафедри українознавства та
гуманітарної підготовки

Зав.кафедри доц. Лещенко Т. О.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки.
Модуль № 1	Основи психології.
Змістовий модуль № 1	Основи психології
Тема заняття 4	Психодіагностика і вдосконалення емоційно-вольових якостей особистості. Психодіагностика індивідуально-типологічних властивостей особистості.
Курс	I
Факультет	Стоматологічний. Медичний.

1. Конкретні цілі: знати специфіку психічних пізнавальних та емоційно-вольових процесів та обґрунтовувати їх значення в професійній діяльності лікаря, формування емоційно-вольової сфери особистості; вміти аналізувати емоції, їхню інтенсивність та відхилення від норми і дезадаптивні прояви, розрізняти невербальні емоційні прояви, вміти їх корегувати, формувати та виховувати.

2. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми:

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Фізіологія	Класифікація емоційно-вольових якостей особистості, їхня фізіологічна основа

3. Організація змісту навчального матеріалу.

Актуальність теми: знання особливостей емоційно-вольових якостей особистості є дуже важливими у професійній діяльності лікаря, оскільки дає змогу краще зрозуміти стан хворого та його переживання

Навчальні цілі заняття:

- ❖ Вмявити особливості вираження емоцій та розкрити їх зв'язок з іншими психічними процесами.
- ❖ Визначати емоційни стан пацієнта в процесі лікування.
- ❖ Порівнювати просту та складну вольову дію.
- ❖ Пояснювати особливості розвитку психічних пізнавальних процесів, формування емоційно-вольової сфери особистості.
- ❖ Засвоїти анатомо-фізіологічні механізми темпераменту, характеру.
- ❖ Дати психологічний аналіз типів темпераменту.
- ❖ Розглянути структуру характеру, класифікувати риси характеру.
- ❖ Пояснювати особливості формування характеру.

Цілі розвитку особистості:

Вміння аналізувати свої емоційні стани, контролювати та розвивати в собі вищі форми почуттів та волю позитивно вплине на професійну діяльність майбутніх лікарів.

Визначення студентом свого типу темпераменту та характеру дозволяє знайти шляхи корегування їх негативних проявів у спілкуванні.

ЕМОЦІЇ, ПОЧУТТЯ

Діяльність людини, її поведінка завжди викликають **позитивне** або **негативне** ставлення до неї. Ставлення до дійсності відображається в мозку й переживається як задоволення або незадоволення, радість, сум, гнів, сором. Такі переживання називаються **емоціями, почуттями**.

Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Розрізняють **прості та складні** емоції.

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції – радість, любов, гордість або сум, гнів, сором тощо.

Умови життя і діяльності викликають почуття різного рівня активності розрізняють **стенічні** емоції та почуття – ті, що посилюють активність, спонукають до діяльності, й **астенічні** – ті, що пригнічують людину, зменшують її активність, демобілізують.

Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану і ставлення до ситуації та об'єктів, що викликають переживання, емоції й почуття виявляються більш-менш **інтенсивно**, бувають **довготривалими** або **короткочасними**.

Характерна особливість емоцій і почуттів полягає в тому, що вони цілковито захоплюють особистість.

Природа емоцій і почуттів органічно пов'язана з потребами. Потреба як нужда в чомусь завжди супроводжується позитивними або негативними переживаннями в різних їх варіаціях. Характер переживань зумовлюється ставленням особистості до потреб, обставин, які сприяють або не сприяють їх задоволенню.

У людини як суспільної істоти виникли *вищі, духовні потреби*, а з ними й *вищі почуття* – моральні, естетичні, пізнавальні, які не *властиві тварині*. Тваринні емоції залишилися на рівні інстинктивних форм життєдіяльності. Почуття сорому, вказував Ч. Дарвін, властиве лише людині. Емоції, почуття людини пов'язані з її діяльністю: діяльність викликає різні переживання у зв'язку зі ставленням до неї та успіхами у виконанні, а емоції й почуття, у свою чергу, стимулюють людину до діяльності, наснажують її, стають внутрішньою спонукою, її мотивами. Почуття збагачують життя людини. Ідеї без почуттів – холодні, «світять, та не гріють», позбавлені життєвості й енергії, не здатні перейти в діло. Переконаність у чомусь без почуттів неможлива.

Вольові дії людини визначаються свідомо поставленою **метою**. Діючи,

людина ставить перед собою завдання, планує їх виконання, добирає засоби, за допомогою яких вони здійснюються..

Кожна вольова дія чимось мотивується. **Мотив** – це рушійна сила, яка спонукає людину до дії, до боротьби за досягнення поставленої мети. Мотивами дій є людські потреби, почуття, інтереси, усвідомлення необхідності діяти.

Вольові дії бувають прості та складні. **Простою вольовою** є така дія, яка не потребує особливого напруження сил і спеціальної організації дії. Вона характеризується безпосереднім переходом бажання в рішення та у здійснення цього рішення. Наприклад, захотівши пити, людина відразу наливає води у склянку й п'є; якщо їй холодно, вона вдягає пальто тощо. Ці дії не потребують складних засобів для їх виконання.

Складна вольова дія потребує значного напруження сил, терплячості, наполегливості, вміння організувати себе на виконання дії. Так, учень, розв'язуючи математичні завдання, щоб досягти бажаного успіху, повинен здійснювати низку вольових дій. Складність вольової дії залежить від складності завдання, на виконання якого вона спрямована.

Прагнення людини, що є засадовими стосовно її дії, іноді виявляється у формі **потягів**. Як правило, потяги бувають невиразними, малоусвідомлюваними. Людина кудись поривається, але чого саме їй забажалося, вона виразно не усвідомлює. Прагнення, що виявляються лише у формі потягів, не ведуть до цілеспрямованої вольової дії.

Усвідомлюючи свої потяги, людина тим самим перетворює їх на **бажання**. Бажаючи чогось, людина вже більш-менш виразно бачить мету свого прагнення, напрям своєї діяльності.

Глибоко усвідомлене прагнення, при якому в людини виразно вимальовуються не тільки мета діяльності, а й шляхи та засоби її здійснення, зумовлює **воління**, активне бажання.

За волінням часто-густо йде сама дія, якою завершується вольовий акт. Однак це буває не завжди. Іноді людина вагається, чи то діяти, чи то ні. У цьому разі спостерігається той особливий, проміжний стан у розвитку вольового акту, який називається **боротьбою мотивів**. Це трапляється тоді, коли у людини є суперечливі бажання, з яких одні спонукають її до певної дії, а інші відвертають від неї. Наприклад, в учня може відбуватися боротьба між бажанням узятися за виконання домашнього завдання та бажанням піти в кінотеатр з приятелями. У результаті цієї боротьби мотивів людина приймає певне **рішення**. Воно виявляється як намір діяти або як намір відмовитися від дії.

Рішення, як глибоко усвідомлене, переходить у дію. Спочатку дія планується, вибираються необхідні для цього засоби, потім виконується завдання і, нарешті, завершується. Так, учень, вирішивши сконструювати радіоприймач, ознайомлюється із системами радіоприймачів, креслить схему, дістає потрібні для радіоприймача деталі й, нарешті, монтує його. Так закінчується прийняте рішення.

Будь-яка дія відбувається успішніше, якщо стає звичною. Навички та звички сприяють легшому подоланню труднощів і успішному завершенню дії.

Темперамент – індивідуальні психологічні особливості, які характеризують особистість людини з боку динаміки її психічних процесів, переважно вродженого характеру. Темперамент – біологічний фундамент, на якому формується особистість.

До динаміки психічних процесів відносять силу психічних переживань, їх глибину; швидкість; ступінь емоційного збудження, який надає поведінці людини емоційне забарвлення.

Розпізнавання темпераментів за силою психічних процесів виражається у тому, що одні люди реагують на зовнішні подразники стрімко, їх реакція завжди характеризується значною витратою енергії; інші завжди реагують на них повільно. Сила психічних процесів виражається також і у ступені їх напруження: у одних психічна діяльність може протікати легко і вільно, в інших вона пов'язана зі значним напруженням нервових процесів.

Розпізнавання темпераментів за швидкістю протікання психічних процесів виражається у тому, що в однієї людини процеси сприймання і мислення протікають швидко, і вона відрізняється кмітливістю, спостережливістю; в іншій людини ті ж самі процеси проходять повільно, вона часто не встигає реагувати на зміну обставин

За ступенем емоційного збудження темперамент характеризується глибиною емоційних переживань, їх відносною стійкістю, особливостями їх зовнішнього вираження. Одні відрізняються багатотою і виразною мімікою, у інших вона бідна і маловиразна. Емоційне збудження виражається також у характері рухів людини. Наприклад, у одних хід є швидким, в інших -повільний, спокійний.

Фізіологічні основи темпераменту. Першу спробу з'ясувати причини існування індивідуальних відмінностей у психічній діяльності людини зробив давньогрецький лікар Гіппократ (V - IV ст. до н.е.). Ґрунтуючись на тодішній матеріалістичній філософії (психіка – вторинна, похідна від матерії, а матерія – первинна; ідеалісти вважали, що психіка - первинна, існує самостійно, незалежно від матерії), що визнавала чотири основні начала (землю, воду, вогонь і повітря) і пов'язувала з ними чотири властивості (твердість, рідинний стан, тепло і холод). Гіппократ за аналогією стверджував, що тіло людини складається з чотирьох елементів - гуморів (рідин), соків: крові (тепла), слизу (холоду), чорної жовчі (вологості), жовтої жовчі (сухості). Це була гуморальна теорія темпераментів, яка пояснювала їх особливості різною пропорцією рідких рідин в організмі. Поєднанням цих соків, красисом, він пояснював усі особливості організму.

Звідси і виник сам термін „темперамент" (від. лат. тешрега – пропорція) і назви окремих типів темпераменту.

Флегматичний тип зумовлений переважанням у красисі слизу (холоду). Для людей цього типу властиві сповільненість дій, важке переключення на іншу діяльність, емоційна невиразність.

Холеричний тип характерний переважанням жовтої жовчі (сухості). Йому властива велика енергійність, активність, поривчастість рухів, нестримність у діях.

Сангвінічний тип характеризується переважанням крові (тепла). Він активний та емоційний, багата міміка, барвиста мова, швидкі рухи, легке пристосування до оточення.

Меланхолійний тип характеризується переважанням чорної жовчі (вологості). Він мало активний, уповільнений у діях, швидко стомлюється.

Отже, тип нервової системи, за І.П.Павловим, – сукупність таких трьох властивостей, як сила, врівноваженість і рухливість процесів збудження й гальмування.

Сила характеризується працездатністю клітин кори великих півкуль головного мозку, їх функціональною здатністю витримувати впливи подразників різного ступеня інтенсивності.

Врівноваженість нервових процесів означає відому ступінь відповідності між силами подразнювального і гальмівного процесів у КГМ.

Рухливість характеризується здатністю нервових клітин швидко переходити від збудження до гальмування і навпаки.

Відповідно певне поєднання цих властивостей утворює такі типи нервової системи:

1. Сильний, нерівноважений (характеризується сильною нервовою системою, нерівноваженістю основних нервових процесів, а саме: переважання процесів збудження над процесами гальмування) – холерик.
2. Сильний, врівноважений, рухливий (характеризується сильною нервовою системою, хорошою врівноваженістю збуджувального і гальмуючого процесів і їх рухливістю) – сангвінік.
3. Сильний, врівноважений, інертний (характеризується сильною нервовою системою, врівноваженістю процесів збудження і гальмування, але і малою рухливістю) – флегматик.
4. Слабкий (відрізняється слабкою нервовою системою, низькою працездатністю нервових клітин, їх швидкою виснаженістю, слабким протіканням процесів збудження і гальмування і навіть зривом у роботі нервових нетрів) – меланхолік

Характер – це особливі прикмети, що здобуває людина в процесі життя, спілкування та діяльності.

Характер (в пер. з гр. означає „карбування”, „прикмета”) – це сукупність суттєвих, основних властивостей особистості, у яких виражаються особливості соціально-психологічного ставлення людини до оточуючого світу. Але ці властивості складають характер людини лише тоді, коли вони постійні і виявляються у всіх різноманітних формах її поведінки: у трудовій діяльності, в навчанні, у стосунках між людьми, в іграх та розвагах, у спортивній діяльності.

Учені нарахували у людини більше 1500 різних рис характеру. Проте вони не ізольовані одна від одної, а взаємопов'язані й утворюють цілісну структуру. Структурність характеру виявляється у закономірній залежності між окремими його рисами. Такі системи взаємопов'язаних властивостей називають симптомокомплексами.

Б.Теплов у структурі характеру виділив чотири симптомокомплекси, які виражають ставлення особистості:

- до суспільства, колективу, окремих людей (товариськість, колективізм, ввічливість, чуйність, грубість, безтактність, брехливість, жорстокість та ін.);
- до себе (самокритичність, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість, гордість та ін.);
- до праці (працездатність, працьовитість, старанність, упертість, лень, безвідповідальність та ін.);
- до речей (акуратність, бережливість, неохайність, недбайливість та ін.).

Структура характеру визначається не тільки взаємозв'язком окремих властивостей, а й властивостями, притаманними характеру загалом:

1. Ступінь їх глибини. Глибшими є ті властивості, які зумовлюються найважливішими, головними ставленнями особистості і тому пов'язані з широкою системою інших властивостей.

2. Активність. Визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам. Одні люди при зустрічі з несприятливими обставинами посилюють свою активність, долають труднощі і досягають мети, інші пасують перед ними. Тому є люди із сильним і слабким характером.

3. Рівень стійкості (мінливості). Перша - третя властивості характеру є необхідними умовами пристосувальної діяльності.

4. Пластичність. Щоб дії і вчинки людини були доцільними, потрібно зі зміною середовища відповідно змінювати й індивідуально-своєрідні способи дій. Усі властивості характеру є необхідною умовою навчання і виховання. Завдяки пластичності характер можна виховувати і перевиховувати.

Структура характеру не дається від природи, а формується у процесі розвитку особистості. Вона зумовлена життєвим досвідом людини. Залежно від умов життя можуть розвиватися і по-різному проявлятися різні риси характеру.

Здібності. Важливою стороною в структурі особистості є здібності людини як сукупність уроджених анатомо-фізіологічних і набутих регуляційних властивостей, що визначають психічні можливості людини в різноманітних видах діяльності. Поняття про здібності ввів Платон, згідно з теорією якого немає здібностей об'єкта без об'єктів, тобто здатність і діяльність нероздільні.

Здібності - це синтез індивідуально-типологічних властивостей особистості, які є умовами успішного здійснення певної діяльності. Чим вищий рівень здібностей, тим більше можливостей для творчої діяльності особистості. Здібності і знання не тотожні. Здібності - це індивідуально - психологічні особливості, завдяки яким люди відрізняються одне від одного. За однакових умов (рівень підготовки, знання, вміння, навички, витрачений час, розумові та фізичні зусилля) здібна людина отримує максимальні результати, демонструє високий творчий потенціал порівняно з менш здібною. Здібності виявляються не в знаннях, вміннях і навичках, а в динаміці, способах їх надбання, результативності. Здібності не є вродженими, а формуються у процесі в процесі життя і діяльності. Не визнаючи уроджених здібностей, психологія не заперечує значення біологічних факторів, що можуть виявитися умовами успішності у певній діяльності. їх називають задатками.

Отже, вихідною передумовою для розвитку здібностей виступають задатки - спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату. Це природжені можливості розвитку здібностей. Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями. Ці відмінності зумовлені не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним й позаутробним розвитком.

Таким чином, задатки – це не здібності, а тільки передумови до розвитку здібностей. Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей не є однаковими. Чим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації.

Факторами розвитку здібностей особистості є спадковість, вплив навколишнього середовища, екстрасенсорні (гіпнотичні) впливи, власні вольові зусилля.

Методики дослідження емоцій та почуттів
Методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних
контактів (за В. В. Бойко)

Обладнання: текст опитувальника, ручка, секундомір.

Інструкція: Вам потрібно прочитати судження і дати відповідь «так» чи «ні»:

1. Наприкінці робочого дня, зазвичай, на моєму обличчі помітно втому.
2. Буває так, що під час першого знайомства емоції заважають мені презентувати себе з позитивного боку (хвилююся, замикаюся або, навпаки, багато говорю, збуджуюся, веду себе неприродно).
3. У спілкуванні мені часто не вистачає емоційності, виразності.
4. Напевно, я здаюся оточуючим занадто суворим.
5. Я взагалі проти того, щоб зображати ввічливість, якщо тобі цього не хочеться.
6. Я зазвичай умію приховати від партнерів спалахи гніву.
7. Часто при спілкуванні з колегами я продовжую думати про свої справи.
8. Буває, що я намагаюся висловити партнеру емоційну підтримку (увагу, співчуття, співпереживання), але він цього не відчуває і не сприймає.
9. Часто у моїх очах чи виразі обличчя проглядається стурбованість.
10. У діловому спілкуванні я намагаюся приховувати свої симпатії до партнерів.
11. Усі мої переживання зазвичай написані на моєму обличчі.
12. Якщо я захоплююся розмовою, то міміка мого обличчя стає надто виразною й експресивною.
13. Напевно, я дещо емоційно стриманий і «замкнений».
14. Я дуже часто знаходжуся в стані нервового напруження.
15. Зазвичай я відчуваю дискомфорт, коли потрібно тиснути руку при діловому спілкуванні.
16. Інколи близькі люди зауважують мені: розслаб м'язи обличчя, не криви уста, не наморщуй лоба і т. д.
17. Коли я розмовляю, то занадто жестикулюю.
18. У новій ситуації мені завжди важко бути розслабленим, природнім.
19. Напевно, моє обличчя часто виражає сум чи стурбованість, хоча на душі спокійно.
20. Мені важко дивитися в очі при спілкуванні з малознайомими людьми.
21. Якщо я хочу, то мені завжди вдається приховати свою неприязнь до поганої людини.
22. Мені часто буває весело без особливої причини.
23. Мені дуже легко зробити за власним бажанням чи на прохання різні вирази обличчя: смуток, радість, переляк, відчай і т. д.
24. Мені говорили, що мій погляд важко витримати.
25. Мені щось заважає висловити теплоту, симпатію людині, навіть у тих випадках, коли я відчуваю це почуття до неї.

«Перешкоди» у встановленні емоційних контактів	Номери запитань і відповіді за «ключем»
Невміння керувати емоціями, дозувати їх	+1,-6,+11, +16, -21
Неадекватне емоційне вираження	-2,+7,+12,+17, +22
Домінування негативних емоцій	+4,+9,+14,+19, +24
Негнучкість, нерозвинутість, невиразність емоцій	+3,+8,+13,+18, - 23
Небажання зближатися з людьми на емоційній основі	+5,+10,+15,+20,+25

Висновки самооцінки:

Яка сума набраних Вами балів? Вона може коливатися від 0 до 25. Чим більша сума балів, тим більше виражена Ваша емоційна проблема у повсякденному спілкуванні. Не варто також заспокоюватися, якщо Ви набрали мало балів (0-2). Або Ви були не відверті, або погано бачите себе збоку.

Якщо Ви набрали **не більше 5 балів** — емоції зазвичай не заважають Вам спілкуватися.

6-8 балів — у Вас є деякі проблеми у повсякденному спілкуванні.

9-12 балів — свідчать про те, що Ваші «емоції на кожен день» певною мірою ускладнюють Вам спілкування з партнерами.

13 балів і більше — емоції явно заважають вам встановлювати контакти з людьми, можливо Ви підпадаєте під вплив деяких дезорганізуючих реакцій чи станів. Зверніть увагу, чи немає конкретних перешкод, котрі виникають у Вас — це пункти, за якими Ви набрали 3 і більше балів

«Наскільки багата ваша уява»

Мета: визначення рівня розвитку уяви.

Матеріал та обладнання: аркуш для записів, ручка, секундомір.

Інструкція досліджуваному: Вам потрібно відповісти на наведені нижче запитання.

Запитання

1. Чи цікавиться Ви живописом? (так – 2, ні – 1)
2. Чи часто нудьгуєте? (так – 1, ні – 2)
3. Розповідаючи якусь історію, любите прикрасити її дрібничкою, доданою від себе? (так – 1, ні – 0)
4. Чи ініціативні Ви на роботі? (так – 2, ні – 1)
5. Чи «широкий» Ваш почерк (багато місця займає на папері)? (так – 1, ні – 0)
6. Свій гардероб підпорядковуєте законам моди чи керуєтеся власним смаком? (так – 2, ні – 1)
7. Чи любите під час засідання малювати одні й ті ж фігурки? (так – 0, ні — 1)

8. Коли слухаєте музику, чи постають перед Вами якісь образи? (так – 1, ні —0)
9. Любите писати довгі листи? (так – 2, ні – 1)
10. Чи сняться Вам кольорові сни? (так — 1, ні — 0)
11. Чи подумки мандруєте місцями, які знаєте лише за розповідями й де хотіли б побувати? (так – 1, ні – 0)
12. Чи часто плачете в кіно? (так —1, ні – 0)

Опрацювання результатів. Підрахуйте, будь-ласка, бали.

14-17: у Вас багата уява. Якщо зумієте застосувати її в житті, це принесе вам багато користі.

9-13: уява середня, така зустрічається в більшості людей. Від Вас залежить, чи зможете ви розвинути її.

5-8: Ви реаліст у повному розумінні цього слова і понад хмарами не літаєте. Але трішки фантазії ще нікому не завадило...

Виявлення типологічних особливостей особистості (за К. Г. Юнгом)

Інструкція: На кожне запитання дається два варіанти відповідей. Необхідно вибрати відповідь, яка підходить вам найбільше. Відповідний номер та літеру потрібно записати.

1. Кому ви надаєте перевагу?
  - а) невеликій компанії близьких друзів;
  - б) великій товариській компанії.
2. Яким книгам ви надаєте перевагу?
  - а) з цікавим сюжетом;
  - б) з розкриттям переживань героїв.
3. Що ви скоріше всього можете допустити у своїй роботі?
  - а) запізнення;
  - б) помилку.
4. Якщо ви здійснюєте поганий вчинок, то:
  - а) гостро переживаєте;
  - б) гострих переживань немає.
5. Як ви сходитеся з людьми?
  - а) швидко, легко;
  - б) повільно, обережно.
6. Чи вважаєте ви себе людиною вразливою?
  - а) так;
  - б) ні.
7. Чи схильні ви сміятися від душі?
  - а) так;
  - б) ні.
8. Чи вважаєте ви себе:
  - а) мовчазним;
  - б) говірким?
9. Ви відверті чи скритні?

- а) відвертий;
  - б) скритний.
10. Чи любите ви займатися аналізом власних переживань?
- а) так;
  - б) ні.
11. Коли буваєте у компанії, то надаєте перевагу тому, щоб:
- а) говорити;
  - б) слухати?
12. Чи часто відчуваєте незадоволення собою?
- а) так;
  - б) ні.
13. Чи любите ви що-небудь організовувати?
- а) так;
  - б) ні.
14. Чи хотілося б вам вести інтимний щоденник?
- а) так;
  - б) ні.
15. Чи швидко ви переходите від рішення до виконня?
- а) так;
  - б) ні.
16. Чи легко змінюється ваш настрій?
- а) так;
  - б) ні.
17. Чи любите ви переконувати інших, нав'язувати свою думку?
- а) так;
  - б) ні.
18. Ваші рухи:
- а) швидкі;
  - б) повільні?
19. Ви сильно хвилюєтеся через можливі неприємності?
- а) часто;
  - б) рідко.
20. У складних випадках:
- а) звертаєтеся за допомогою до інших;
  - б) не любите звертатися.

Опрацювання результатів тесту

Показники екстраверсії: 1б, 2а, 3б, 4б, 5а, 6б, 7а, 8б, 9а, 10б, 11а, 12б, 13а, 14б, 15а, 16а, 17а, 18а, 19б, 20а.

Порахуйте кількість Ваших відповідей, що збігаються з ключем і помножте на 5.

Бали: 0-35 — інтроверсія; 36-65 — амброверсія; 66-100 — екстраверсія.

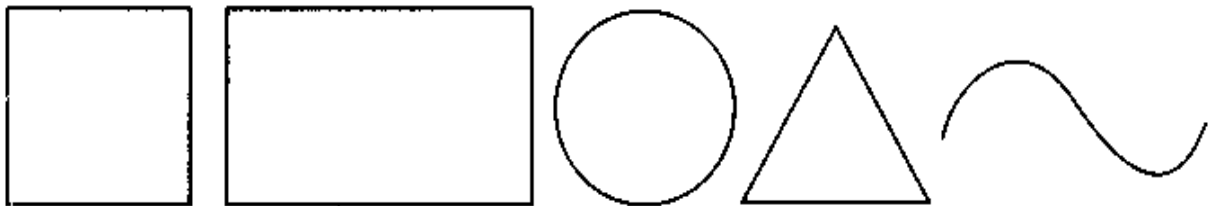
Екстраверти (вивернутий назовні) — легкі у спілкуванні, у них високий рівень агресивності, мають тенденцію до лідерства, люблять бути у центрі уваги, легко зав'язують контакти, імпульсивні, відкриті, контактні (оскільки серед контактів можуть бути і корисні), судять людей за зовнішнім виглядом, не заглядають усе-редину; холерики, сангвініки.

Інтроверти (звернений всередину): спрямовані на світ власних переживань, малоконтактні, мовчазні, важко заводять нові знайомства, не люблять ризик, переживають розрив старих зв'язків, не розглядають варіантів програшу і виграшу, мають високий рівень тривожності і ригідності; флегматики, меланхоліки.

Амброверти (поєднання): володіють обома якостями, домінування якоїсь залежить від того, наскільки сильний вплив із-зовні(екстраверсія) або настроїв (інтроверсія).

«Характерні особливості особистості» Психометричний тест (Сьюзен Диллінгер)

Інструкція: Виберіть із п'яти фігур ту, у відношенні якої ви можете сказати: це-Я. Спробуйте відчути свою форму! Якщо вам буде важко зробити це, то виберіть фігуру, яка першою привернула вашу увагу. Потім прорангуйте фігури, які залишилися поза вашою увагою і запишіть їхні назви під відповідними номерами. Остання фігура під номером 5, буде точно не вашою формою, тобто формою, яка підходить вам найменше. Коротка психологічна характеристика основних «форм» особистості.

Квадрат. Якщо вашою основною формою є квадрат, то ви невтомний працівник. Працелюбність, наполегливість, потреба доводити розпочату справу до кінця, старанність, яка дозволяє досягати завершення роботи, — це те, чим відомі істинні «люди-квадрати». Витривалість, терпіння і методичність зазвичай роблять їх висококласними спеціалістами у своїй галузі. Цьому сприяє невтомна потреба в інформації та колекціонування найнеймовірніших відомостей. «Люди-квадрати» скоріше «вираховують» результат, аніж здогадуються про нього. Вони надзвичайно уважні до деталей, дрібниць, а також люблять раз і назавжди заведений порядок. Усі ці якості сприяють тому, що «квадрати» можуть стати відмінними адміністраторами, виконавцями, але рідко бувають хорошими розпорядниками, менеджерами. Звичайно, всі названі чесноти «людей-квадратів» мирно співіснують зі слабкими місцями.

Трикутник. Ця форма символізує лідерство, і багато «трикутників» відчувають у цьому своє призначення: «Народжені, щоб бути лідерами». Найхарактернішою особливістю «людей-трикутників» є здатність концентруватися на головній меті. Вони – енергійні, сильні особистості, які ставлять прозорі цілі і, як правило, досягають їх. «Люди-трикутники» дуже впевнені в собі, хочуть бути всьому правими. Це робить їх особистостями, які постійно конкурують з іншими. «Трикутник» – це установка на перемогу.

Із «Трикутників» виходять прекрасні менеджери найвищого рівня управління. Саме до таких висот вони і прагнуть. І допомагає їм у цьому ще одна якість — майстерність «політичної інтриги».

Узагалі, «Трикутники» дуже симпатичні, привабливі люди, які змушують все і всіх обертатися навколо себе і без яких наше життя втратило б усю гостроту відчуттів.

Прямокутник. Символізує стан переходу та змін. Це люди, незадоволені тим способом і стилем життя, який вони ведуть у даний час, а тому перебувають у пошуках кращого положення.

Найбільш характерні риси «Прямокутників» – непослідовність і непередбачуваність вчинків упродовж; перехідного періоду. Тим не менш, як і у всіх людей, у «Прямокутників» виявляються і

позитивні якості, що приваблюють до них оточуючих. Це, перш за все, допитливість, жвавий інтерес до всього, що відбувається, та сміливість. Правда, зворотнім боком цього явища є надмірна довірливість, навіюваність, наївність. Тому «Прямокутниками» легко маніпулювати.

Якщо ви дійсно маєте «прямокутну форму», будьте обережні! І пам'ятайте, що «прямокутність» – це лише стадія. Вона мине – і ви вийдете на новий рівень особистісного розвитку та збагатитесь набутим досвідом.

Коло. «Люди-кола» – це найкращі комунікатори серед п'яти форм, насамперед тому, що вони найкращі слухачі. Вони володіють високою чутливістю, розвинутою емпатією – здатністю

співпереживати, співчувати, емоційно відгукуватися на переживання іншої людини.

«Людина-коло» відчуває чужу радість і відчуває чужий біль, як свій власний.

«Люди-кола» відмінно «бачать» людей і, в одну мить можуть розпізнати облудника і брехуна. Вони «вболівають» за свій колектив і високопопулярні серед колег по роботі. Але, як правило, вони слабкі менеджери і керівники у сфері бізнесу. По-перше, «Люди-кола», через їх спрямованість скоріше на людей, ніж на справу, надто стараються догодити кожному. По-друге, «Кола» не відрізняються рішучістю. Якщо їм випадає керувати, то вони обирають демократичний стиль керівництва і намагаються обговорити практично будь-яке рішення з більшістю та заручитися їх підтримкою. Можна сказати, що «Кола» – природжені психологи. Для того, Щоб очолити серйозний бізнес, «Людам-колам» не вистачає організаторських навичок.

Зигзаг (хвилясті лінії). Ця фігура символізує креативність, творчість. Це найбільш унікальна і єдина розімкнута фігура з п'яти. Якщо ви чітко обрали хвилясту лінію як свою основну форму, то ви, скоріше за все, істинний «право-півкульний» мислитель, вільнодумача людина. «Зигзаги» схильні бачити світ постійно змінним. Тому для них немає нічого більш нудного, як речі, які ніколи не змінюються: постійність, шаблон, правила та інструкції; люди, які завжди з усім погоджуються або роблять вигляд, що погоджуються. «Зигзаги» просто не можуть продуктивно працювати у добре структурованих ситуаціях. їм необхідна різноманітність, високий рівень стимуляції та незалежність від інших на своєму робочому місці. «Зигзаг» – найзбудливіша з усіх п'яти фігур. При цьому «людині-зигзагу» не вистачає компромісності: вона нестримана, дуже експресивна, що разом з ексцентричністю часто заважає їй втілювати свої ідеї в життя.

4. План та організаційна структура семінарського заняття

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1.	Підготовчий етап. Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками дисципліни.	4 %		
2.	Основний етап. Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом.	80-90 %	Самостійна тестова робота	
3.	Підсумковий етап. Підбиття підсумків. Домашнє завдання.	5–10 %		

Завдання для перевірки знань

№ з/п	Питання	Відповідь
1.	Психічний стан людини, що характеризується як своєрідна напруга, підйом її творчих сил	
2.	Особливий вид втоми, що виникає при виконанні одноманітної роботи, незмінних умовах праці	
3.	Емоційний стан людини, що охоплює психіку в цілому, є стрімким та бурхливим і малокерованим	
4.	Емоційний стан, що відображає стійке емоційне	

ставлення людини до певних об'єктів (реальних чи уявних)

5. Загальний емоційний стан, що забарвлює всю поведінку людини
6. Психічний стан, що виникає під впливом значних за силою та тривалістю подразників
7. Психічний стан, пов'язаний з появою несподіваних, непередбачених труднощів на шляху досягнення мети
8. Психічний стан, що проявляється як тривале, часто безпричинне домінування негативних емоцій: сум, туга, покинутість, нещастя, безрадісність, пригніченість
9. Методика психічної саморегуляції, що полягає у концентрації, внутрішній зосередженості та зміненому стані свідомості
10. Методика психічної саморегуляції, що полягає у цілеспрямованому самонавіюванні
11. Методика психічної саморегуляції, що полягає у послідовному розслабленні м'язів

Тема наступного заняття: Загальні категорії педагогіки, їх характеристика.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна психологія: Хрестоматія : Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. – К. : Каравела, 2007. – С.63–147; 168–274; 338–370.
2. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка / В. С. Лозниця. – К., 2003. – С.126–167.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / С. Д. Максименко. – К. : Центр навч. літ., 2008. – С.141–206; 217–230.

4. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / С. Д. Максименко. – 3-є вид., перероб. та допов. – К. : Центр учбової л-ри, 2010. – 272 с.
5. Общая психология / Под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1977. – С.93–117.
6. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К. : Рад. шк., 1968. – С.422–433.
7. Психологія: Навч. пос. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнєцов, В. Л. Зливков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – Київ: Фірма ІНКОС, 2009. – С.185–211.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М. : Педагогика, 1989. – С.64–93.
9. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посіб. / Мирослав Васильович Савчин. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с.
10. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – С.109–194.

Міністерство охорони здоров'я України
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

«Затверджено»

на засіданні кафедри українознавства та
гуманітарної підготовки

Зав.кафедри   доц. Лещенко Т. О.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Навчальна дисципліна	Основи психології. Основи педагогіки.
Модуль № 1	Основи психології. Основи педагогіки.
Змістовий модуль № 2	Основи педагогіки
Тема заняття 5	Загальні категорії педагогіки, їх характеристика
Курс	I
Факультет	Стоматологічний. Медичний.

1. Конкретні цілі: знати визначення педагогіки як науки, основні етапи її розвитку, орієнтуватися в основних тенденціях розвитку сучасної педагогічної науки, класифікувати методи науково-педагогічних досліджень. Вміти розрізняти поняття « навчання» та «освіта» як основні педагогічні категорії..

2. Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми:

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Психологія	Визначати методи науково-педагогічних досліджень

3. Організація змісту навчального матеріалу

Актуальність теми: Знання цієї теми допоможе студентам зрозуміти основи педагогічної науки як сфери суспільної діяльності, що розвиває здібності та розширює можливості майбутніх лікарів.

Навчальні цілі заняття:

- ❖ Визначати основні категорії педагогіки, показувати взаємозв'язок між ними.
- ❖ Пояснити значення освіти та навчання у формуванні гармонійно-розвиненої особистості.
- ❖ Показати зв'язок педагогіки з медициною.

Цілі розвитку особистості:

Знання педагогічних основ дає змогу поліпшити навчання самих студентів, а також втілювати набуті знання під час аудиторної а поза аудиторної роботи.

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ. ДИДАКТИКА. ЗМІСТ ОСВІТИ

Педагогіка не є наукою самодостатньою, зосередженою на собі, вона працює на удосконалення потрібної для суспільства форми діяльності. Це комплексна наука, яка об'єднує, синтезує дані природничих і суспільних наук, що стосуються процесів виховання, навчання і розвитку особистості, репрезентує досвід, нагромаджений багатьма поколіннями народу. Педагогіка - наука, що вивчає закономірності передачі старшому поколінню і активне засвоєння молодим поколінням соціального досвіду, необхідною для їх життєдіяльності.

Вітчизняна педагогіка пройшла такі стадії розвитку: народна педагогіка, духовна, світська.

Завдання педагогіки:

1. Дослідження української системи виховання та освіти, її принципів, теорії і концепцій виховання. Народна система виховання має втілювати в собі зміст національної культури та духовних надбань і забезпечувати формування свідомого громадянина.

2. Розробка національного змісту едукативної (формування гармонійної особистості) з урахуванням потреб державотворення, ефективних технологій навчально-виховного процесу, а також основ неперервної освіти.

Отже, **педагогіка** (гр. pais, (paidos) – діти; ago – веду) – наука про навчання, освіту і виховання людей відповідно до потреб соціально-економічного розвитку суспільства.

Для визначення поняття „педагогіка” необхідно розмежовувати поняття „об'єкт” і „предмет”.

Об'єкт педагогіки – це ті явища об'єктивної дійсності, які обумовлюють розвиток людського індивіда в процесі цілеспрямованої діяльності його в суспільстві; це те, що існує як реальність поза самим вивченням. Тобто об'єктом педагогіки є не індивід, його психіка, а процес виховання, система педагогічних явищ, пов'язаних із розвитком індивіда.

Предметом педагогіки є навчально-виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством; об'єктивні закони конкретно-історичного процесу виховання, органічно пов'язані з законами розвитку суспільних відносин, реальна суспільна виховна практика формування підростаючих поколінь, особливості й умови організації педагогічного процесу.

Найважливішими завданнями педагогіки як науки є удосконалення змісту освіти; дослідження закономірностей процесу виховання, його структури й механізмів; розробка теорії й методики організації навчально-виховного процесу, його змісту, принципів, організаційних форм, методів та прийомів; оптимізація політехнічної підготовки учнів; демократизація та гуманізація діяльності середньої та вищої шкіл.

Функції педагогіки (лат. function – виконання, завершення) – чітко окреслені напрями і види діяльності, пов'язані з завданнями всебічного гармонійного розвитку особистості.

Головними функціями педагогіки є:

1. Дослідження законів і закономірностей педагогічних явищ і процесів.

2. Теоретичне обґрунтування змісту, принципів, методів і форм навчання та виховання.
3. Вивчення передового досвіду й створення на його базі педагогічної теорії.
4. Експериментальні дослідження педагогічної діяльності.
5. Вироблення педагогічної техніки.

ДИДАКТИКА

Дидактика як наука бере свій початок з видатного твору великого чеського педагога **Яна Амоса Коменського** (1592 -1670) "Велика дидактика". Я. Коменський уважав, що в основі практики навчання повинно бути пізнання речей і явищ, а не заучування чужих спостережень і чужих суджень про них. Судження авторитетів про них не можна вважати єдиною основою навчання. Необхідно вчити на основі доведення, за допомогою зовнішніх відчуттів і розуму.

Уперше педагогічна думка, яка відображала практику панівних класів, зароджується у системі філософії стародавнього Сходу, в Єгипті, Китаї, Індії. Особливого розквіту філософія досягла в Афінах. Великий давньогрецький філософ Демокріт (460 до н.е. — ?) створив узагальнюючі праці в усіх галузях сучасного йому знання. "Пізнай самого себе" — цей старовинний вислів Сократ (470-399 до н.е.) нагадував своїм співрозмовникам постійно.

Першу цілісну педагогічну систему, побудовану на широкій філософській основі, створив Платон (427—347 до н.е.) (педагогіка була одним із розділів його вчення про державу). Проте вона була нежиттєздатною і якихось помітних слідів у теоретичній і практичній педагогіці не залишила.

Один з найвизначніших мислителів світу — великий Арістотель (384-322 до н.е.) теж зробив значний внесок у розвиток поглядів на навчання і виховання. Виховання, на його думку, повинне забезпечити гармонійне поєднання фізичного, морального і розумового розвитку людини. Він вимагав враховувати вікові особливості дітей і був переконаний, що виховання має бути справою не приватною, а державною. На його думку, людина від природи дістає лише зародки здібностей, які вона може розвинути вихованням.

Наступні кроки у розвитку дидактики пов'язані з уточненням положень Я. Коменського, а певною мірою, і з їхньою корекцією. І тут на перший план виступає діяльність видатного швейцарського педагога **Й. Песталоцці** (1746-1827). Й. Песталоцці вперше здійснив спробу об'єднати навчання і продуктивну працю так, щоб ця праця служила вихованню. Ідея розвитку розумових здібностей дітей під час навчання і до нашого часу є своєрідним прапором передової педагогічної думки, не дарма К. Ушинський назвав її "великим відкриттям Й. Песталоцці". Внесок великого швейцарського педагога у дидактику надзвичайно великий.

Значний кроку розвитку дидактики зробили **П. Каптерев** (1849 — 1922) та інші представники світової і вітчизняної педагогічної думки.

У радянський період дидактика розвивалася у напрямі пошуку шляхів наукового обґрунтування змісту навчання, вирішення проблеми методів навчання. У 20-ті роки головне практичне завдання полягало в тому, щоб зміст освіти і навчання привести у відповідність з розв'язанням актуальних соціальних проблем і створити нову педагогічну концепцію змісту шкільної освіти. У 1923 р. були

введені в практику школи комплексні програми. Ці програми ставили за мету позбутися одного з істотних недоліків тодішньої школи, а саме, відрив шкільного навчання від життя, ізольованість навчальних предметів один від одного. Через значні обставини ідея комплексних програм була фактично скомпроментована, і на початку 40-х років вони були зняті з використання, а педагоги-теоретики до цієї ідеї більше не поверталися..

Дидактика — один із розділів педагогіки, який вивчає закономірності засвоєння знань, умінь і навичок, формування переконань; визначає обсяг і структуру змісту освіти, вдосконалює методи й організаційні форми навчання, вплив навчального процесу на особу.

На сьогодні дидактика відповідає на 3 питання: 1) для чого вчити? (зміст освіти)

2) як навчити? (методи і принципи) 3) як вчитися? (методи і прийоми самостійної діяльності) Дидактика науково обґрунтовує зміст, методи і форми навчання.

Об'єктом дидактики є навчання як вид діяльності.

1) теоретична (діагностична і прогностична) 2) практична (нормативна, інструментальна)

«Считай несчастливым тот день или час, в который ты не усвоил ничего нового и ничего не прибавил к своему образованию». Я. А. Коменский.

На будь-якому етапі історичного розвитку суспільства завжди виступають два процеси: з одного боку — пізнання навколишнього світу, а з другого — озброєння людей тими знаннями і досвідом, яких досягло пізнання. Виникають проблеми, які необхідно розв'язати, а саме: що вивчати, як і за допомогою яких засобів вивчати. Ці проблеми і вирішує дидактика. Фундамент кожної науки складають її категорії. Головними дидактичними категоріями є: освіта, навчання, викладання, принципи, методи, засоби навчання тощо.

Специфіка, рушійні сили й етапи процесу виховання. Закономірності та принципи виховання

Завдання виховання у навчальному закладі реалізуються як у процесі навчання, праці, так і в цілеспрямованому впливі на вихованців у позаурочний час.

Процес виховання - система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно й гармонійно розвиненої особистості. У ньому органічно поєднані змістовий (сукупність виховних цілей) і процесуальний (процес педагогічної взаємодії викладача та студентів) аспекти.

Специфіка виховного процесу. Виховання є цілеспрямованим процесом, систематичним й послідовним, не допускає випадковості, епізодичності й хаотичності виховних заходів. Процесу виховання властиве розмаїття завдань та напрямів. Для процесу виховання характерна також неперервність. „Я продовжую ще вчитися, — писав К.-А. Гельвецій, моє виховання **ще не** завершено. Коли ж воно закінчиться? Коли я не буду більше здатним до нього: після моєї смерті. Все моє життя і є, власне, тривалим вихованням”.

Рушійні сили процесу виховання. Зміст і методика процесу виховання залежать від об'єктивних та суб'єктивних чинників і рушійних сил. До об'єктивних

чинників належать суспільно-політичні, економічні процеси, що відбуваються в соціумі, події культурного життя, вплив природного середовища, тощо. У сучасній Україні - це особливості розбудови держави загалом та системи освіти і виховання зокрема; утвердження в економіці ринкових засад; розвиток соціальної сфери; відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки; розширення меж спілкування з іноземними громадянами. Суб'єктивні чинники – соціально-педагогічна діяльність сім'ї та громадських організацій; навчально-виховна робота працівників закладів освіти; вплив засобів масової інформації; заходи культурних, позашкільних установ, молодіжних об'єднань та діяльність церкви.

Ефективність пронесу виховання залежить від того, наскільки збігаються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Перебудова навчально-виховного процесу на демократичних засадах передбачає не тільки створення умов для співпраці педагогів і студентів, а й залучення до неї інших виховних інституцій.

Рушійними силами процесу виховання є сукупність внутрішніх і зовнішніх суперечностей.

До внутрішніх суперечностей належать:

- суперечність між соціально значущими завданнями, які потрібно виконати вихованцю, і факторами, що заважають його зусиллям;
- суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця (вимагає такої побудови виховного процесу, щоб зміст і форми його реалізації не викликали супротиву в молодій людині).

Зовнішні суперечності виявляються у невідповідності між:

- виховними впливами сім'ї і закладу (порушення єдності цих впливів негативно позначається на формуванні особистості вихованця);
- організованим виховним процесом закладу освіти і стихійним впливом на вихованців навколишнього середовища (вимагає подолання негативного впливу девіантних підліткових груп, низькоякісних телепередач тощо);
- різними вимогами вихователів (внаслідок цього у вихованців формується ситуативна поведінка, безпринципність);
- деякими вихованцями, які мають досвід негативної поведінки, і педагогами, однокласниками (однокурсниками), батьками.

Попри те, що зовнішні суперечності не є універсальними, обов'язковими для усіх ситуацій, применшувати їх дезорганізуючий вплив не варто. Тому завжди важливо передбачати їх, вживати превентивних заходів, а за необхідності й протидіяти їм.

Етапи процесу виховання. Процес виховання передбачає певну послідовність етапів, знання особливостей яких дає вихователю змогу спланувати виховну роботу, передбачивши її зміст і методику проведення. Таких етапів виокремлюють **чотири:**

1. Визначення сукупності рис і якостей особистості, які слід сформувати у вихованця (ідеал). Коли йдеться про виховання колективу класу (групи), то мають на увазі досягнення таких результатів, які б відповідали еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед закладом освіти.

2. Вивчення індивідуальних особливостей вихованця або колективу, його позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, визначення рис, які ще не

сформовано або перебувають у зародку. Знання особистості виховання (колективу), порівняння її з ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток. Зважаючи на це, планують виховну роботу, ознайомлюють вихованця (колектив) із запланованим і домагаються прийняття пропонованого взірця для наслідування.

3. Реалізація програми виховання шляхом залучення вихованців до різних видів діяльності, участь у яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

Виховання лікаря

Професія лікаря - одна з найбільш складних та соціально значущих. В особистості лікаря органічно поєднується гуманізм, моральність, глибокі професійні знання і висока культура лікувальної діяльності. Присяга, яку дає молодий лікар, підкреслює унікальність та соціальну відповідальність цієї професії. Не випадково Д.І. Менделєєв підкреслював, що «...знання без виховання - це меч в руках божевільного». Ось чому майбутній лікар перед тим як отримати це звання, повторюючи слова клятви, повинен назавжди пам'ятати наступне: «хто досягає успіхів в науках і відстає в моралі, той скоріше шкідливий аніж корисний».

Професійно значимі психологічні та морально-етичні якості лікаря досліджували В. О. Ташликов, М. М. Кабанов, Б. Д. Карвасарський. Вимоги до особистості лікаря, його зовнішнього вигляду, принципів поведінки поступово оформилися у спеціальному вченні - медичній деонтології. **Деонтологія** (грец. deon - належне, logos - учення) - учення про обов'язок лікаря, моральні принципи його поведінки, спрямованого на максимальне підвищення ефективності попередження та лікування хвороб. Термін «деонтологія» був запропонований англійським філософом Бентамом (J. Bentham) в ХІХ ст. для визначення теорії моральності. Однак основи деонтології були закладені ще в медицині стародавнього світу. Принципи деонтології багато в чому визначалися даною історичною епохою, а також рівнем розвитку медичної науки, від якого багато в чому залежать дії лікарів. Але, не дивлячись на історичні епохи, які змінюють одна одну, гуманізм, усвідомленість боргу, витримка й самовладання з хворими завжди вважалися головними характеристиками лікаря. Моральні вимоги до людей, що займаються лікуванням, сформульовані ще в рабовласницькому суспільстві, коли відбувся поділ праці, а лікування стало професією. Найбільш стародавнім джерелом, у якому сформульовані вимоги, права та обов'язки лікаря, вважають звід законів Хаммурапі, прийнятий у Вавилоні у ХVІІІ ст. до н. е. Питання деонтології знайшли відбиття й у найдавніших пам'ятниках індійської культури - у зводі законів Ману (близько ІІ ст. до н.е. - І ст. н.е.).

Сучасні вчені приділяють велику увагу **вихованню етичної культури лікаря**. Зміна пріоритетів у суспільстві, соціальні та економічні, філософські та релігійні підходи суттєво впливають на медицину, змінюючи ставлення лікарів до пацієнтів, пацієнтів до лікарів і самих лікарів один до одного. Прийнято ряд декларацій, кодексів, правил, які покликані визначити етичні норми поведіння лікарів. Ряд документів носить міжнародний характер: Женевська декларація (1948), Міжнародний кодекс медичної етики (Лондон, 1949), Хель-синксько-Токійська декларація (1964, 1975), Сіднейська декларація (1969) та ін. Великий внесок у впровадження принципів гуманності у лікувальний процес зробили

вітчизняні **вчені - медики XVIII-XIX ст.ст:** С. Г. Забелін, Д. С. Самойлович, І. Є. Дядьковський, С. П. Боткінта ін. Особливо необхідно відмітити твори М. Я. Мудрова „Слово про благочестя і моральні якості Гіппократового лікаря“, „Слово про спосіб вчити та вчитись медицині практичній“ та наукові праці М. І. Пирогова, які уособлюють високий професіоналізм, любов до своєї справи та турботу про хворих.

Незважаючи на істотні успіхи в розробці проблем деонтології, відзначається недостатність теоретичної розробки окремих аспектів деонтології, таких як проблема старіння населення, регуляція народжуваності, експерименти на людях, евтаназія, лікарська таємниця тощо. Все це визначає необхідність подальшого дослідження проблем етичної культури лікаря, яку необхідно цілеспрямовано виховувати у студентів медичних навчальних закладів.

Загальновідомо, що сучасна освіта - це єдність двох ланок навчального процесу: навчання і виховання. Освіта сама по собі, без виховання, не формує людину, а навпаки може мати негативний вплив на неї, тому що освіта дає людині життєво сприятливу можливість, професійне вміння, користуючись якими вона, не маючи уявлення про людську гідність, духовність, гуманні традиції попередників може стати на хибний шлях зловживання.

4. План та організаційна структура семінарського заняття

№	Етапи заняття	Розподіл часу	Види контролю	Засоби навчання
1.	Підготовчий етап. Організаційні заходи, постановка цілей та мотивація вивчення дисципліни. Ознайомлення з підручниками та посібниками дисципліни.	4 %		
2.	Основний етап. Аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу за планом.	80-90 %	Самостійна тестова робота	
3.	Підсумковий етап. Підбиття підсумків. Домашнє завдання.	5–10 %		

Завдання для перевірки знань

1. Педагогіка - це:

- а) наука, яка вивчає закономірності розвитку особистості та визначає шляхи її виховання;
- б) це мистецтво впливу вихователя на вихованця з метою формування його особистості;
- в) це сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості;
- г) це наука, яка вивчає закономірності розвитку людини в умовах педагогічного впливу;
- д) наука про виховання як спеціально організовану виховну діяльність.

2. Предметом педагогіки є:

- а) підготовка підростаючого покоління до життя;
- б) навчально-виховна діяльність, яка здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством;
- в) розкриття закономірностей і механізмів оволодіння знаннями, навичками, вміннями; засвоєння людиною соціально-культурного досвіду;
- і) процес цілеспрямованого розвитку і формування людської особистості в умовах її навчання, виховання й освіти.

3. У якій групі вказані всі галузі педагогіки, що складають її систему?

- а) філософія, соціологія, шкільна гігієна, педагогіка, психологія, анатомія і фізіологія людини;
- б) основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, школознавство;
- в) педагогічна психологія, педагогічна соціологія, театральна педагогіка, виправно-трудова педагогіка, військова підготовка;
- г) загальна педагогіка, вікова педагогіка, спеціальна педагогіка, методика викладання окремих дисциплін, історія педагогіки, порівняльна педагогіка;

д) педагогіка профтехосвіти, педагогіка шкіл продовженого дня, педагогіка шкіл-інтернатів, педагогіка вищої школи.

4. Світська педагогіка - це:

а) галузь педагогічних знань, яка розглядає проблеми співвідношення політики і виховання, особистості й держави, а також цілі, зміст та правила виховної діяльності;

б) це наука, яка вивчає закономірності розвитку людини в умовах педагогічного впливу;

в) галузь педагогічних знань, що передбачає пріоритет релігії у вихованні і навчанні;

г) галузь педагогічних знань, що охоплює накопичений віками народний молоді;

д) наука, яка вивчає закономірності розвитку особистості та визначає шляхи її виховання.

5. Освіта - це:

а) процес і результат, що фіксує засвоєння встановленого обсягу наукових і спеціальних знань, навичок і вмінь, ціннісно-орієнтованої, комунікативної та творчої діяльності;

б) передавання теоретичних знань, практичних навичок і вмінь;

в) спеціально організована діяльність людей щодо опанування певного обсягу наукових знань, практичних навичок і вмінь;

г) учіння;

д) викладання.

6. Принципи навчання - це

а) основні положення, що визначають зміст, організаційні форми та методи роботи навчального закладу;

- б) спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності викладачів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання;
- в) сукупність методів, спрямованих на передачу і засвоєння знань, формування умінь і навичок;
- г) зумовленість навчання суспільними потребами та умовами;
- д) зв'язок навчання з життям.

7. Закономірність навчання - це:

- а) процес розумової діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей;
- б) процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей;
- в) свідомо діяльність особистості, яка спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних;
- г) об'єктивний, стійкий та істотний зв'язок у навчальному процесі, що зумовлює його ефективність;
- л) діяльність особистості, яка спрямована на формування у себе якостей, що необхідні для виконання певних обов'язків у суспільстві.

8. Метод навчання - це:

- а) процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей;
- б) система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою його перетворення;
- в) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- г) свідомо діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;

д) спосіб упорядкованої взаємодії викладачів та студентів, за допомогою якого вирішуються проблеми освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

9. До наочних методів навчання належать:

- а) графічні роботи, демонстрування, самостійне спостереження;
- б) демонстрування, самостійне спостереження, ілюстрування;
- в) графічні роботи, вправи, лабораторні роботи;
- г) вправи, самостійне спостереження, демонстрування;
- д) лабораторні роботи, вправи, демонстрування.

10. Практичні методи навчання входять до складу:

- а) методів організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;
- б) методів стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- в) методів контролю та самоконтролю;
- г) бінарних методів;
- д) імітаційних методів.

11 .Дидактика - це:

- а) теорія навчання й освіти;
- б) теорія навчання й виховання;
- в) галузь педагогічної науки, що досліджує питання методики викладання окремих навчальних дисциплін;
- г) свідома діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- д) система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою його перетворення.

12. Який із означених методів педагогічних досліджень можна назвати активним впливом на особистість?

- а) педагогічне спостереження;
- б) анкетування;
- в) педагогічний тест;

- г) педагогічний експеримент;
- д) вивчення продуктів діяльності;
- е) вивчення документації.

13. Що є метою виховання у виші:

- а) підготовка до життя;
- б) розвиток задатків і здібностей студента;
- в) всебічно і гармонійно розвинена особистість - громадянин своєї країни;
- г) навчити творити себе як особистість;
- д) здійснювати розумове, патріотичне, громадянське, моральне, екологічне виховання студентів.

14. Закономірність виховання - це:

- а) система рухів, спрямованих на певний об'єкт з метою його перетворення; б) стійкий, об'єктивний, істотний зв'язок у вихованні, реалізація якого сприяє ефективному розвитку особистості;
- в) свідомо діяльність особистості, яка спрямована на вироблення в себе позитивних рис і подолання негативних;
- г) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- д) наполегливе подолання власних шкідливих звичок.

15. Під засобами виховання слід розуміти:

- а) різноманітні види діяльності, твори духовної і матеріальної культури;
- б) конкретні виховні заходи;
- в) опора на позитивне, природовідповідність, сценарій виховного заходу;
- г) культуровідповідність;
- д) правильної відповіді немає.

16. Прийом виховання - це:

- а) частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективнішого застосування методу в конкретній ситуації;

- б) пронес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності свідомості людей;
- в) процес і результат, що фіксує засвоєння встановленого обсягу наукових і спеціальних знань, навичок і вмінь, ціннісно-орієнтованої, комунікативної чи творчої діяльності;
- г) виховна діяльність, яка здійснюється в навчально-виховних закладах;
- д) розкриття закономірностей і механізмів оволодіння знаннями, навичками, вміннями; засвоєння людиною соціально-культурного досвіду.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе /Аникеева Н. П. – М., 1989.
2. Бандурка О.М., Тюріна В.О., Федоренко О.І. Основи психології і педагогіки: Підручник / О. М. Бандура та інші. – Харків : Вид-во нац. ун-ту внутр.справ, 2003.
3. Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. Внимание: конфликт / Бородкин Ф.М., Коряк Н.М. – М., 1989.
4. Даниленко М.В., Даниленко Л.І. Педагогічні задачі: Навч. Посібник / М.В. Даниленко. –К. : Вища шк., 1991.
5. Галузинський В.М., Євтух М.Б. Педагогіка: теорія та історія / В.М. Галузинський. – К. : Вища школа, 1995.
6. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка: Підручник / А. Кузьмінський. – К. : Знання, 2007.
7. Ключева Н.В., Свистун М.А. Программы социально-психологического тренинга / Ключева Н.В., Свистун М.А. – Ярославль, 1992.
8. Козлов Н.И. Как относиться к себе и людям / Н. И. Козлов.– М., 1994.
9. Лозиння В.С. Основи психології та педагогіки: Навч. Посібник / В.С. Лозиння. – К. : КНЕУ, 2001.
10. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник / Н. Є. Мойсеюк. – 3-є вид., доп. – К., 2001.
11. Ольшанский В.Б. Практическая психология для учителей / А.Б. Ольшанский. – М., 1994.
12. Орлов А.Б. Проблемы перестройки психолого-педагогической подготовки учителей // Вопросы психологии. 1988. –№1.
13. Палеха Ю.І., Герасимчук В.І., Шиян О.М. Основи психології та педагогіки: Навч.:Метод.посібник. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002.
14. Самоукина Н.В. Игры в школе и дома / Н. В. Самоукина. – М., 1993.
15. Скотт Д.Г. Способы разрешения конфликтов / Д. Г. Скотт. – Киев, 1992.

16. Степанов О.М, Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки: Посібник / О.М. Степанов та інші. – К. : Академвидав, 2003.
17. Теоретичні основи педагогіки / Під ред. О.І.Вишиєвського. – Дрогобич, Відродження, 2001.
18. Фіцула М.М. Педагогіка : Посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2001.
19. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків : Прапор, 2005.
20. Якса Н.В. Основи педагогічних знань: Навч. посіб. / Н.В. Якса. – К. : Знання, 2007.
21. Ягупов В.В. Педагогіка: Навч. Посібник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2003.